

Kiezen zonder keuze

A.L. Constandse,
S.J. Doorman, P.E. de Hen
en Jan Rogier
over
parlementaire democratie

A. L. Constandse
S. J. Doorman
P. E. de Hen
Jan Rogier

Kiezen zonder keuze

Beschouwingen
over de parlementaire democratie

Inhoud

Inleiding	<i>Jan Rogier</i>	7
De onherbergzaamheid van onze democratie	<i>Jan Rogier</i>	11
Democratie en bedrijfsleven	<i>P. E. de Hen</i>	45
Democratie en cultuur	<i>S. J. Doorman</i>	71
Democratische alternatieven	<i>A. L. Constandse</i>	87

Het notenmateriaal bevindt zich achter de hoofdstukken

Inleiding

Een stemadvies voor de verkiezingen van 1971 bevat dit boek niet en er staat ook niet het advies in om niet te stemmen. Maar dat de schrijvers die dit boek hebben samengesteld, enthousiast zijn voor het parlementaire systeem zoals dat in Nederland en enige andere landen fungeert, kan moeilijk worden volgehouden. Er is trouwens ook alle reden om aan te nemen dat het grote percentage niet-stemmers – sinds de opkomstplicht is afgeschaft – meer te maken heeft met afwijzing van deze vorm van 'democratie' dan met onverschilligheid ten opzichte van de politiek. Bij de Staten-verkiezingen van maart 1970 bleef in de provincie Noord-Brabant bv. 37 percent van de kiesgerechtigden thuis. En dat waren, zoals een snel onderzoek van mr. Paul Kuijpers, een van de directeurs van het provinciaal opbouworgaan in Noord-Brabant, uitwees, voornamelijk voormalige KVP-kiezers. De verplichting om op te komen en de sterke aandrang van de katholieke kerk om op de KVP te stemmen waren opgeheven. Toen bleek hoe weinig vele burgers met de verkiezingen en met het 'systeem' ophadden.

De parlementaire democratie heeft grondfeilen, maar toch was er een tijd dat ze vrij goed functioneerde en bij de kiezers belangstelling wekte. Als mr. Van Riel in zijn gesprekken met Joop van Tijn vertelt dat hij in zijn jeugd alle tweede-kamerleden bij name kende, dan klinkt ons dat in 1971 als een bezetenheid in de oren, maar in feite was Van Riel in de periode waarover hij spreekt, het eerste kwart van de eeuw, geen uitzondering. De goeude burgerij kende de Kamer en de ministers en had belangstelling voor de parlementaire democratie. En de arbeiders hadden grote belangstelling voor hun eigen socialistische afgevaardigden. Zij demonstreerden mee voor algemeen kiesrecht en zij leefden in de veronderstelling dat zij straks de meerderheid van het parlement konden veroveren en dat dan de socialistische samenleving kon worden opgebouwd, de heilstaat op aarde. De gereformeerde kleine luiden van Abraham de geweldige en de katholieke arbeiders en boeren geloofden in de strijd van hun afgevaardigden, die de protestantse natie resp. de bevrijding van de katholieken

zouden bewerkstelligen.

Al die bevrijdingen zijn bereikt, zij het in wat andere en minder fanatieke en absolute vorm dan ze tientallen jaren zijn voorgesteld. Sindsdien zijn een zware economische crisis en vervolgens een fascistische terreur over het land heengegaan; daarna moest met vereende krachten aan de wederopbouw worden gewerkt. Ook die periode is nu weer voorbij en nu is een generatie aan de beurt gekomen om te kiezen, die niets met emancipatie van arbeiders, katholieken en protestanten te maken heeft en die geen wederopbouw tot taak heeft. Die generatie loopt niet meer in de pas achter de vaandels en is niet solidair met bewegingen die grotendeels hebben afgedaan. Zij identificeren het parlement met die overleefde emancipatiepartijen en met de rust en orde van het tijdperk van wederopbouw. En daarom kiezen zij niet mee tussen de ene of de andere man in een confectiepak, die in de Tweede Kamer of voor de televisie in ambtelijke of partijtaal de idealen en de tegenstellingen van een vorig tijdperk komt uiteenzetten. De keuze tussen een regering van centrum-links of centrum-rechts laat een groot deel van de potentiële kiezers in toenemende mate ijskoud.

Toch is dat een levensgevaarlijke bedreiging, want als de kiezers het af laten weten zal de regering van ambtenaren op nationaal en supranationaal niveau nog verder versterkt en vernauwd worden. Het parlement, reeds nu zo zwak, vervreemdt meer en meer van de bevolking en de bevolking heeft steeds minder vertrouwen in de regering. De oorzaken van dat proces liggen dieper dan in de omstandigheden van de laatste decennia. Niet de voltooide emancipatie van de 'zuilen' en niet het bereiken van een uniforme welvaart voor een grote massa verklaren afdoende waardoor de afstand tussen regering en volk – ondanks onderwijs en ondanks communicatiemedia – zo groot is geworden. Dat zijn slechts symptomen van een ingebouwd bedrog: er is geen democratie, zolang niet alle sectoren van het leven in die democratie delen. Er valt helemaal niets te kiezen als de gekozenen straks weer de gehoorzame uitvoerders worden van krachten die achter de schermen werken. Economische krachten, die de regeringen in hun greep houden en machteloos maken en die de democratie uithollen. Diezelfde heersers buiten het democratische systeem zijn ook de beheersers van ons dagelijkse leven. Zij regeren over de bedrijven en zij bepalen onze consumptiemarkt.

Met staatkundige veranderingen willen de zogenaamde linkse partijen die zieke democratie 'versterken' en dat betekent dat die 'linkse' partijen de oplossing zoeken in een verbreding van de afstand tussen bevolking en regering. Dat zal tot gevolg hebben dat de stroomlijning van de samenleving, de stroomlijning van on-

ze cultuur een stadium gaat bereiken, waarin de mens niet de schepper van zijn eigen leven, maar de slaaf van een opgelegd levenspatroon zal worden. Een gekozen minister-president en een districtenstelsel voor een dan nog verder ontkracht parlement zijn geen lapmiddelen, maar regelrechte aanslagen op de toch al zo wankelende parlementaire democratie. Het roept de sterke man in huis, die niet met het parlement maar met de politie regeert en die niet de gehoorzame dienaar is van zijn kiezers, maar van de technocratische planners.

De vier, die samen dit boek hebben gemaakt, constateren aan de vooravond van de Nederlandse parlementsverkiezingen dat er geen keuze is voor de kiezers, zolang wordt vastgehouden aan een maatschappijvorm waarin het parlement geen werkelijke macht heeft en de regering andere belangen dient dan die van de kiezers. Democratie en politiek, democratie en economie, democratie en cultuur en democratische alternatieven: de benaderingen zijn verschillend, maar alle gericht op een analyse van het ziektebeeld. Er is geen kant en klare remedie, ook niet in het opstel van dr. A. L. Constandse, die verschillende alternatieven bespreekt en deze historisch fundeert. Hij – en ook de andere schrijvers – willen uitdrukkelijk de utopie vermijden.

Het enige doel van dit boek is bij te dragen aan een bewustwordingsproces. Of, om het met de woorden van ex-provo Rob Stolk, nu actief bij het buurtwerk in de Amsterdamse binnenstad, te zeggen: 'De mensen moeten zelf de macht grijpen over eigen leven en eigen huis. De vergadering bij ons in de buurt is heel beslist wat dat betreft. Het sloopwerk is besmet verklaard en er zijn postploegen gevormd die het slopen zullen beletten. De vakbonden worden hiervan in kennis gesteld. Wat moet gebeuren is het uitschakelen van de eigenaars. De meeste mensen kunnen hun huizen zelf wel opknappen; de buurt kan dat organiseren. Kijk, als er nu iets met het onderwijs zou moeten gebeuren dan is het dat de ouders in de buurt het onderwijs aanpassen bij wat de buurt nodig heeft. Dan worden de scholen gelijk ambachtsscholen. Mensen moeten maar één macht hebben, de macht om zichzelf en hun eigen omgeving te bepalen.'

Als het aan mij lag, zou ik dit boek graag aan Rob Stolk opdragen, want wat hij in de Bethaniënbuurt in Amsterdam doet, is grondwerk voor een democratische cultuur.

Amsterdam, februari 1971

JAN ROGIER

De onherbergzaamheid van onze democratie

1

In het boek van de Duitse psychiater Alexander Mitscherlich, *Die Unwirtlichkeit unserer Städte*, waar de titel van dit hoofdstuk een variant op is, klaagt de schrijver de stedenbouw, woningbouw en grondpolitiek van onze epoche aan als een provocatie tot agressiviteit en onvrede en hij komt tot de algemene conclusie, dat 'de vormen van verslaving, die we overal in onze maatschappij aantreffen, ons laten zien dat elementaire verwachtingen en wensen van de mens ook in de maatschappij van overvloed onbevredigd zijn gebleven; dat ook het van pest en hongersnood bevrijdende potentiëel van de industriële beschaving voorlopig nog een zware tol aan levensgeluk eist van ieder individu.'¹ Mitscherlich schreef dat in 1965, dus juist vóór de golven van protest onder studenten en jonge mensen in de grote steden van Amerika en Europa tegen het beton van de welvaartsstaat aansloegen. De bouwers van die welvaartsstaat – in Nederland staat daar het geslacht Drees model voor – reageerden verbaasd en geïrriteerd. Want het is waar: ziekte en armoede zijn grotendeels opgeborgen en door een minimumloon vervangen. Dat minimumloon geeft recht op minimumhuisvesting volgens een uniform stelsel en het laat ruimte voor het betrekken van fabrieksvoedsel, verkrijgbaar in supermarkten, en voor de aanschaf van stofzuiger, bankstel, ijskast en televisie. Bovendien hebben Drees en de zijnen gezorgd voor sociale zekerheid, voor algemeen kiesrecht en voor inspraak in de bedrijven. Deze democratie was vrijwel voltooid, toen de jeugd ging rebelleren. De sociaal-democratie had, zonder ooit over een meerderheid van kiezers te hebben kunnen beschikken, alles binnengehaald wat zij op den duur nog wenste te bezitten. De arbeiders waren volwaardige leden van de burgerij geworden en het kapitalistische stelsel had zijn grimmigheid ingewisseld voor de consumptiereclame.

Maar welke democratie en welke sociaal-democratie was nu bereikt? Het ontstaan in Nederland van bewegingen als Provo (en later Kabouters), Boerenpartij, D'66 en Nieuw Links is een teken van de onherbergzaamheid van de bereikte democratie, het monoliete en geprefabriceerde karakter van het systeem.

De democratie verkeert niet in een crisis omdat het parlement chaotisch of onbekwaam zou zijn of omdat er te veel kleine partijen in het parlement zitten of omdat de kabinetscrisis zo langdurig zijn, maar omdat er te weinig chaos, te weinig beweging, is in de democratie, het parlement geen seismograaf van de samenleving is en de regering niet het uitvoerend orgaan is van de volksvertegenwoordiging, maar het politieke ornament van een departementaal stelsel.

De parlementaire democratie is in een stadium van gelijkschaking aangeland, waarin de geperfectioneerde volkstelling van 1971 in brede kringen wordt ervaren als een aanslag op eigen leven door een overheid, die niet gezien wordt als de mandataris van de bevolking zelf. En als het stemmen door het volk in betekenis afneemt en tegelijkertijd het tellen van het volk in betekenis toeneemt zullen massale gevoelens van machteloosheid en angst in de plaats treden van de vrijheid en gelijkheid die eens van de invoering van de democratie verwacht werden.

Het is met dat vrij plotselinge verzet tegen de volkstelling vreemd gesteld. De overheid, regering, departementen en parlement, hebben het niet voorzien. Het besluit en de sancties tegen burgers, die de vragen niet of opzettelijk fout invullen, zijn met grote meerderheid door de volksvertegenwoordiging aanvaard. De Kamer heeft zelfs niet gevraagd naar de inhoud van de vragen, waarop geantwoord moest worden en de Kamer heeft geen gevaar gezien in een uitdrukkelijk als mogelijkheid voorziene 'lekkage' van de computer, waardoor 'bevriende mogendheden' of commerciële instanties over diepgaande bevolkingsgegevens op naam zouden kunnen beschikken.

Een notie van de plicht tot het bewaren van de privacy van de burgers als een rest van de liberale staat was er nog wel, maar zo afgezwakt dat de lekken niet alleen waren voorzien maar ook uitgebuit door het sluiten van contracten met grote industrieën. Als in de regering socialisten hadden gezeten was waarschijnlijk nog luchtiger over de bezwaren tegen het schenden van de private belangen van de burgerij heengestapt. En dat zou consequent geweest zijn want de volkstelling staat primair in dienst van collectieve voorzieningen voor het volk. Het NVV heeft ook uitdrukkelijk verklaard – nadat de agitatie was ontstaan – dat de volkstelling op deze wijze en met deze vragen doorgang moest vinden in het belang van de bevolking zelf.

Volkstellingen zijn een instrument van ordening en beheersing en zij zijn dat altijd geweest, zonder dat er sprake hoefde te zijn van kwade bedoelingen. 'In die dagen nu verscheen er een besluit van keizer Augustus om een volkstelling over heel de wereld te houden. Deze volkstelling had plaats eer Quirinius landvoogd

van Syrië was. Allen gingen op reis, om zich aan te geven, ieder naar zijn eigen stad.' Zo begint het tweede hoofdstuk van het evangelie van Lucas. Israël was door de Romeinen bezet en de bevolking van de bezette gebieden werd verplicht zichzelf aan te geven. Een huiveringwekkende parallel valt hier te trekken met de aangifte van de bevolking in onze tijd. Als onze bevolkingsadministratie in een democratische samenleving niet zo perfect geregeld was geweest, als ons Nederlandse systeem van persoonsbewijzen niet zo zorgvuldig was instandgehouden, zouden de Duitse bezetters niet in staat geweest zijn de joden uit Nederland zo gemakkelijk op te halen en weg te voeren naar de vernietigingskampen. Lucas schreef dat die volkstelling in het bezette Israël plaatsvond voordat Quirinius landvoogd van Syrië werd, wat op het eerste gezicht een vreemde en volstrekt overbodige mededeling is. Maar wij weten uit andere bronnen dat in het jaar 6 Archelaus, de zoon van koning Herodes, door keizer Augustus was afgezet als ethnarch (gouverneur) over de provincies Judea, Samaria en Idumea. Augustus had die provincies toen rechtstreeks gebracht onder de landvoogd van Syrië, die vervolgens het Romeinse belastingstelsel invoerde. En daarvoor was een nieuwe volkstelling en landregistratie nodig. De bevolking voelde zich bedreigd en kwam in opstand.

De nazi's hebben al in onze democratische tijd, althans in de tijd waarin Colijn 'de leider van ons volk'² was – zo werd hij getaleerd bij de verkiezingen – gebruik kunnen maken van Nederlandse bevolkingsregistratie en van Nederlandse politiearchieven, zogenaamd voor wetenschappelijk onderzoek. Maar wetenschappelijk onderzoek in Nazi-Duitsland vond in principe plaats ten behoeve van de Nazi-dictatuur.³ Er is geen enkele garantie dat met de gegevens die nu in Nederland officieel verzameld worden niet iets soortgelijks kan gebeuren. Er is geen kwetsbaarder regeringssysteem te bedenken dan een gecentraliseerde parlementaire democratie: daar bestaan geen waterdichte garanties van veiligheid.

Toch is het niet de herinnering aan wat er vijfentwintig jaar geleden gebeurd is, die een deel van de bevolking nu tot verzet tegen de volkstelling brengt. Dat verzet komt voort uit vervreemding en uit wantrouwen in de bedoelingen van de regering, die niet als representant van eigen levensopvatting wordt gezien. Dat wantrouwen wordt gevoed door tegenstrijdige verklaringen van ministers en ambtenaren. De minister van Binnenlandse Zaken verklaart dat er geen absolute veiligheid verzekerd is. De directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek beweert het tegendeel. De directeur van het Rijkscomputercentrum verklaart dat alle verzamelde gegevens in een oogwenk naar een bevriende mo-

genschap kunnen worden overgeseind en dat er geen reden is om de gegevens op naam te verzamelen.⁴

Elders heb ik erop gewezen dat de keuze van vragen bij de volkstelling niet bepaald wordt door de relevantie van de vragen noch door het nut voor sociale planning maar door de haalbaarheid in de huidige samenleving: 'De man die in het jaar 2000 een proefschrift zou willen schrijven over de seksuele revolutie in Nederland in de jaren zestig moet kunnen beschikken over exacte gegevens omtrent de seksuele gerichtheid van de bevolking. Hij moet weten welk percentage zich in 1970 exclusief homoseksueel gedroeg, hoeveel biseksueel en hoeveel "normaal", om van andere randverschijnselen nog niet te spreken. Zijn proefschrift zou zonder dat hij kan beschikken over betrouwbare statistieken van weinig betekenis zijn. En hij moet meer hebben: de correlatie tussen seksueel gedrag en woonplaats, leeftijd, maatschappelijke status, beroep en religie. Vandaar dat de volkstelling die in februari 1971 gehouden wordt ook vragen zou dienen te omvatten, waaruit deze gegevens kunnen worden geput. (Dit lijkt) een sluitende redenering, (zoals) die voor de opname van tal van andere vragen op de lijsten van de volkstelling is aangevoerd. En toch zou een vraag naar seksuele gerichtheid tot een parlementair debâcle van de volkstelling hebben geleid. (Ik ben daar niet meer zo zeker van, omdat de Tweede Kamer niet eens de vragen kende bij de behandeling van het wetsvoorstel.) De minister van Economische Zaken had samen met zijn collega's van Volksgezondheid en Maatschappelijk Werk wel degelijk waar kunnen maken dat zulke gegevens in het belang van de bevolking zelf worden verzameld, zoals de minister dat nu - en met succes - ten opzichte van al die andere vragen heeft gedaan. Maar de minister weet hoever hij met het parlement gaan kan. Een vraag naar de seksuele geaardheid zou de geloofwaardigheid van de regering hebben aangetast, zoals een vraag naar de kerkelijke gezindte vóór de Franse revolutie als een bedreiging was gevoeld door dat deel van de bevolking dat toen nog te maken had met een discriminerende wetgeving en de mogelijkheid van een godsdienstvervolging. Vandaar dat ons historisch onderzoek naar de verhoudingen van de religies tussen de middeleeuwen en de Franse tijd op grote moeilijkheden stuit. Vandaar dat toekomstige historici nooit precies zullen weten hoeveel homofielen, hoeveel hoeren, hoeveel nudisten, hoeveel voorstanders van het "vrije huwelijk" er in 1970 in Nederland hebben gewoond, waar ze woonden en wat ze verder uitvoerden.⁵

De volkstelling is slechts een voorbeeld van het wantrouwen in de overheid, maar een belangrijk voorbeeld, omdat geen vorige volkstelling aanleiding is geworden tot zoveel verzet. De kloof

groeit dus snel en na de periode van onberedeneerd verzet of verzet tegen toestanden in het buitenland (Vietnam, NAVO, Johnson, arme landen, rassendiscriminatie) is nu het stadium van het gerichte politieke verzet ingetreden: de gestroomlijnde bureaucratie krijgt te maken met burgers die geen nummers willen worden en die gaan vermoeden dat er een tijd op komst is waarin de profetie van Aldous Huxley werkelijkheid is geworden; een profetie gebaseerd op een toepassing van de eugeneze, die al in een gevorderd stadium van voorbereiding en, gezien de reageerbuisproductie van mensen, van onontkoombaarheid verkeert. Veertig jaar na de eerste druk van *Brave New World* is een deel van Huxley's voorspellingen zowel in de communistische als in de kapitalistische hoogontwikkelde staten al uitgekomen:

'Drieëntachtig bijna neusloze zwarte kortschedelige delta's waren aan het koudpersen. De zesenvijftig vierspoeelige stotende en wentelende machines werden bediend door zesenvijftig behoedzame gamma's met adelaarsneuzen. Honderdzeven op hitte gekweekte ypsilon Senegalezen waren in de gieterij aan het werk. Drieëndertig vrouwelijke delta's, langschedelig, asblond, met smal bekken en allen, met hoogstens twintig millimeter verschil, een meter negenenzestig lang, trokken schroefdraden. In de montagezaal werden de dynamo's in elkaar gezet door twee ploegen gamma-plus-dwergen. De twee lage werktafels stonden tegenover elkaar; daartussen bewoog zich langzaam de transportband met de onderdelen; zevenenveertig blonde hoofden zaten tegenover zevenenveertig bruine. Zevenenveertig stompneuzen tegenover zevenenveertig haakneuzen; zevenenveertig terugwijkende tegenover zevenenveertig vooruitstekende kinnen. De gemonteerde machines werden gecontroleerd door achttien identieke meisjes met kastanjebruin krulhaar in gammagroen, in kratten gepakt door vierendertig linkshandige mannelijke deltaminussen met korte benen en op de wachtende vrachtauto's en lorries geladen door drieenzestig ypsilon-halfzwakzinnigen met blauwe ogen, vlashaar en sproeten. O, heerlijke nieuwe wereld...'⁶

En de voorstelling van Huxley is in zoverre overdreven, dat voor al die daar beschreven werkzaamheden straks helemaal geen mensen, alfa-plus noch delta, noch voorgebakken zwakzinnig meer nodig zijn. Dat kunnen dan volautomatische machines doen en dus moet gezorgd worden dat de selectie van mensen nog veel strenger wordt. De Duitse bevolkingsplanners noemden dat 'kwalitatieve bevolkingsanalyse, voorafgegaan door kwalitatieve persoonsregistratie', het systeem dat ten grondslag lag aan het sorteren van de bevolking door de nazi's en dat nog steeds verder geperfectioneerd wordt in Duitse wetenschappelijke instituten als de Akademie für Bevölkerungswissenschaft en de universitaire

instituten voor Eugenik, nu omgedoopt in Humangenetik.⁷ De selectie zal waarschijnlijk niet meer plaatsvinden met de grove methoden van uithongering, bevrozing en vergassing. Er zijn hygiënischer methodes, die minder hysterie verwekken onder de bevolking. Wat ermee bereikt wordt beantwoordt in elk geval aan de stroomlijning van de mensheid die nodig is om het produktie-apparaat in zijn geautomatiseerde vorm in stand te houden en te perfectioneren. En het beantwoordt tevens aan wat een perfecte democratie nodig heeft: gelijkdenkende mensen die het systeem bevestigen.

Eén ding staat onomstotelijk vast: de democratie zoals wij die kennen in nog zeer onvolmaakte vorm is volstrekt ongeschikt voor een toekomst die door de toepassing van het huidige technische kunnen beheerst wordt. Reeds nu wordt het parlement geplaatst voor het fait accompli van economische planning op supra-nationaal niveau in nauwe samenwerking met internationale produktiegroepen. Elke discussie over democratisering van de afzonderlijke bedrijven door ondernemingsraden is daardoor zinloos geworden en de betekenis en het gehalte van het parlement zullen dalen in evenredigheid met het groeien van de afstand tot de planners van de wereldeconomie.

Intussen is het een verheugend verschijnsel dat een brede buitenparlementaire beweging zich gaat afkeren van de inpassing in de welvaartsstaat en weigert het uniform aan te trekken. Het falen van de politieke democratie in het proces van democratisering van de samenleving is voor steeds meer mensen een bewust uitgangspunt geworden bij het bepalen van hun houding tegenover parlement en regering. Het grote aantal niet-stemmers, het groeiend getal proteststemmers (in Amsterdam tien procent voor de Kabouters, in de nieuwe stadswijk Bijlmermeer bijna een kwart van de stemmen), de verplaatsing van het politieke zwaartepunt van de partijen naar de vakbeweging, die zich eindelijk weer iets scherper en onafhankelijker gaat opstellen, kunnen tekenen zijn van deze noodzakelijke bewustwording: Wij zijn de slaven van de kernbewapening geworden, de slachtoffers van de automatisering, de consumenten van een volstrekt overbodige en inferieure produktie, de gedeporteerden uit een besloten leefmilieu naar de uniformiteit van de randsteden, de leerlingen van gestandaardiseerd lesmateriaal, de kiezers op cijfers van een partijmachine, de nummers die door een onpersoonlijke en gezichtloze overheid machinaal worden geselecteerd naar bekwaamheid, bruikbaarheid en overbodigheid.

De universiteit van Berlijn, die nu staatsuniversiteit van een communistisch land is, is genoemd naar haar stichter, de taalgeleerde, filosoof en staatsman Wilhelm von Humboldt (1767-1835). Het is niet waarschijnlijk dat aan de studenten van deze universiteit de staatsleer van von Humboldt ten voorbeeld wordt gesteld, want – ofschoon deze Pruisische geleerde er in de praktijk niet helemaal naar geleefd en gehandeld heeft – hij was een van de meest radicale vertegenwoordigers van de Aufklärung en zijn anti-autoritaire en staatsvijandige theorieën hebben hem niet alleen tot een voorbeeld voor de ‘vader’ van het liberalisme, John Stuart Mill, gemaakt, maar ook tot een voorloper van het anarchisme. Arthur Lehning noemde von Humboldt zelfs ‘de Duitse Godwin’, daarmee verwijzend naar de Engelse rationalist, die in 1793 schreef: ‘We zouden nooit mogen vergeten dat elke regering een kwaad is en de onttroning betekent van het eigen oordeel en het persoonlijk geweten der mensen.’⁸ En inderdaad, von Humboldt schreef in 1792: ‘Het ware streven van de staat moet erop gericht zijn de mensen door vrijheid daarheen te leiden, dat gemakkelijker gemeenschappen ontstaan wier werkzaamheid in de plaats van de staat kan treden.’ Maar hij besepte al dat een dergelijke staat niet bestaanbaar is omdat de inmenging van de staat alleen tot eenvormigheid kan leiden, terwijl het hoogste goed van de samenleving juist verscheidenheid is. Von Humboldt zocht de oplossing in de federatie van vrije maatschappelijke groepen. ‘Dat geen vrijheid en geen cultuur mogelijk is binnen de staat, dat de individuele vrijheid de vrijheid van maatschappelijke groepen tot voorwaarde heeft, dat niet door de dwang van de staat, maar door het behoren tot deze op zichzelf vrije – en door verdrag verbonden – maatschappelijke groepen de individuele vrijheid haar natuurlijke beperking vindt,’ dat noemt Lehning ‘de geniale ontdekking van Von Humboldt’.⁹

Het geschrift waarin von Humboldt deze theorieën heeft neergelegd heeft hij tijdens zijn leven in Duitsland niet willen uitgeven, omdat hij er zelf niet tevreden over was. En toen hij aanhanger werd van de reformist Freiherr von Stein, die als regeringsleider van het koninkrijk Pruisen een moderne verlichte staat wilde maken, heeft hij, die nu ‘Minister des Geistes’ geworden was, zijn geesteskind van 1792, *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*, laten liggen. Pas zestien jaar na zijn dood, in 1851, is het verschenen en toen spoedig in het Engels en Frans vertaald.¹⁰

Natuurlijk werd von Humboldt bij het schrijven van zijn filip-

pica tegen de staat vooral geïnspireerd door de absolute monarchie van zijn dagen, maar hij verwierp ook wel degelijk andere staatsopvattingen als de 'volonté générale' van Rousseau of de opvatting dat de regering had te zorgen voor het geluk en het welzijn van de burgers. Hij verkondigde de theorie dat alle ingrijpen in het persoonlijke leven door de staat uit den boze is, dat de staat geen taak heeft op het gebied van huwelijk, moraal en religie en maar een zeer beperkte strafrechtelijke opgave: in vrijheid begane misdaden zijn nog altijd beter dan de door dwang verhinderde. Clara Meijer-Wichmann schreef in 1919: 'Een samenleving die op dwang berust, kan inderdaad zonder straf niet in stand blijven. Maar met het afsterven van den staat en van den dwang zou ook de straf kunnen verdwijnen.'¹¹

De staatsvijandigheid van vroege liberalen en socialistten is meestal afgedaan met een verwijzing naar de latere parlementaire democratie, die de staat zou hebben getransformeerd tot een door en uit de gemeenschap gekozen of althans voortgekomen instrument, dat dienstbaar is aan die gemeenschap. Maar Stuart Mill heeft het in zijn beroemde verhandeling *On liberty* (1859) al gezegd: de wil van het volk betekent in de praktijk de wil van het talrijkste of het bedrijvigste deel van het volk. Hij wees daarbij op het voorbeeld van de 'democratische republiek' Amerika, waar het bedrijvigste deel van de natie inderdaad de dienst uitmaakt. Zijn conclusie was: 'Het is geen vrijheid, het verlof te hebben zijn vrijheid te vervreemden', wat tevens een veroordeling inhield van het vertegenwoordigende stelsel.¹²

Toch kan niet ontkend worden dat de parlementaire democratie – speciaal in landen met een lange parlementaire traditie als Engeland – een zekere mate van vrijheid heeft verwezenlijkt en gewaarborgd, een vrijheid echter die beperkt bleef tot een elite in die samenlevingen en wel de elite, die de vrijheid had benut om de economische macht te veroveren. Het vrijheidsideaal ontaardde in kapitalistische beheersing van de grote meerderheid van de bevolking, in kolonialisme en imperialisme.

De beginselen, die door de Franse revolutie op het schild zijn geheven, vrijheid, gelijkheid en broederschap, worden tot vandaag in één adem genoemd als de beginselen die onze democratie zouden schragen. Maar die democratie is gedurende nu bijna twee eeuwen vooral gekenmerkt door de strijd tussen vrijheid en gelijkheid. Het is niet toevallig dat liberalen en socialistten als onverzoenlijke vijanden binnen het democratische stelsel tegenover elkaar zijn komen te staan. Beide zijn kinderen van de Franse revolutie, beide waren revolutionair, beide zijn 'rood' gescholden door de verdedigers van de oude orde, het ancien régime. En het is evenmin toevallig dat de wimpel van de progressiviteit bij toer-

beurt van de één op de ander overging, zonder dat één van beide die vandaag nog verdient.

Jan Romein heeft, die spanning en die tegenstrijdigheid tussen de verwezenlijking van vrijheid en gelijkheid erkennend, gewezen op de noodzaak van een keuze tussen beide. Kort na de Tweede Wereldoorlog, die geweldige worsteling van de anti-democraten tegen liberalisme en socialisme, riep hij enigszins pathetisch uit: 'Lezer, ik zeg u: sta stil, zie en luister! Onze beschaving staat op de tweesprong. Zij kan óf de weg der palliatieven tegen de sociale euvelen vervolgen, die zij sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog is opgegaan, óf zij moet de weg opgaan naar de totalitaire democratie, waarvan de verwerkelijking niet mogelijk is zonder het socialisme.' Hij schetst de eerste weg als de 'weg der lapmiddelen' die onherroepelijk naar het einde van de beschaving zal leiden. Dat is dus de weg van de vrijheid. En de andere weg is bij hem de weg naar boven, de weg naar de totalitaire democratie, en die brengt hij uitdrukkelijk thuis bij de Russische revolutie, waar de democratie kwam 'in de totalitaire gedaante, die wij er ook hier van verwachten'. Het is niet zo, dat Romein de totalitaire democratie van het communisme verheerlijkt, want hij erkent dat de Sovjetunie de vrijheid nog moet veroveren en dat 'wij' de gelijkheid nog niet bezitten. 'Beide beschavingen worstelen met hetzelfde probleem: hoe kunnen vrijheid en gelijkheid samengaan?'¹³

De analyse van Romein is intussen achterhaald, want de kapitalistische landen zijn naarmate de welvaart van de bevolking toenam steeds meer geëvolueerd naar het 'ideaal' van de gelijkheid en de gelijkschakeling, die opnieuw een bedreiging van het vrijheidsideaal is geworden. Maar die conclusie loopt vooruit op het historische verhaal van de ontwikkeling van de democratische gedachte en al is het onmogelijk die geschiedenis tot in details te vertellen en te bespreken, een paar hoofdlijnen zijn voor het beoogd toch onmisbaar.

Democratie, parlement, vertegenwoordiging, verkiezing, selectie zijn geen zaken die aan het eind van de achttiende eeuw pas een rol zijn gaan spelen. De oudst bekende democratieën zijn de joodse communes van vóór koning Saul, democratieën die de bijbelvaste puriteinse immigranten in het achttiende-eeuwse Noord-Amerika hebben geïnspireerd. Het is geen toeval dat Virginia in 1776 met de Bill of Rights de eerste democratische grondwet aanvaardde. Daar is, schreef weer Jan Romein, de verbinding tot stand gekomen tussen de christelijke – en vooral kettters-christelijke – gelijkheidsgedachte en de burgerlijke macht-tot-vrijheid.¹⁴

Herodotus is de eerste geschiedschrijver die het woord 'dè-

mokratia' gebruikte, toen hij de regeringsvorm voor Perzië in de vijfde eeuw voor Christus besprak. In diezelfde tijd had Athene een democratie, waarvan overigens de vrouwen, de vreemdelingen en de slaven waren uitgesloten, die een tijdlang directe democratie was zonder selectie. De volksvergadering regeerde, door loting aangewezenen voerden het bewind uit en bij toerbeurt werd het voorzitterschap dagelijks gewisseld. Maar Socrates moest de gifbeker ledigen, omdat de Atheense democratie hem geen vrijheid van meningsuiting liet. Ook daar dus al het probleem, de spanning tussen vrijheid en gelijkheid die de discussie over de verwezenlijking van de democratische gedachte zou blijven beheersen: de vrijheid van de Amerikaanse democratie in de twintigste eeuw tegenover de gelijkheid van de Russische democratie.

En dan is er de gelijkheid van het christendom zonder vrijheid, want gebonden aan geloof en kerkelijk gezag. En het heeft in de middeleeuwse geschiedenis van het christendom niet ontbroken aan gelijkheidsbewegingen, die tevens sociale en economische protestbewegingen waren: de franciscanen, de Waldenzen, en de reformatorische bewegingen. Op de gecompliceerde verhouding tussen calvinisme en democratie wil ik hier niet veringaan, omdat dan het anti-revolutionaire en theocratische karakter van deze democratische opvattingen behandeld zou moeten worden. Donner heeft er niet ten onrechte op gewezen dat zowel de democratie van de Nederlanden als die van de Verenigde Staten mede wortelen in het calvinisme van deze landen. Maar hij geeft ook toe dat in de Republiek de humanistische tolerantiegedachte van Coornhert en Erasmus eveneens een grote rol heeft gespeeld. De humanist heet echter bij Donner een 'geestelijke anarchist', die de democratie gebruikt bij gebrek aan beginselen.¹⁵

De soevereiniteit Gods en de soevereiniteit in eigen kring (Kuypers fomulering) liggen in elkaars verlengde. Zij zijn een voortzetting van de christelijke gelijkheidsgedachte van de middeleeuwen, die met maatschappelijke gelijkheid van alle mensen nauwelijks iets heeft te maken. Integendeel, Max Weber en vele anderen hebben het verband tussen de opkomst van het calvinisme en de ontwikkeling van het kapitalisme onweerlegbaar aangetoond.¹⁶ Daar raakt het calvinisme weer aan de uitwassen van het liberale vrijheidsbegrip zonder dat er sprake kon zijn van een ideologische vervlechting. Heel de geschiedenis van de Verenigde Staten is daar om de verstrengeling van puriteins christendom en liberale vrijheid in de democratie van een kapitalistische samenleving aan te tonen.

Een voorproef van die verbintenis hadden sommige middeleeuwse steden, in Noord-Italië, de Nederlanden, Engeland en Duitsland, al te zien gegeven. De burgerij die zich ontworstelt aan

een feodale maatschappij, die vrijheden opeist van de vorst of zich geheel van hem losmaakt en een stedelijke democratie vestigt die echter weer veelal onttaardt in een oligarchie. En de steden die federaties vormen – de Hanze bijvoorbeeld – of die vertegenwoordigers sturen naar embryonale parlementen, zoals de Staten Generaal van de Bourgondische Gewesten, die in 1464 voor de eerste maal bijeenkwamen.¹⁷ En daar, in die middeleeuwse steden, ziet men voor het eerst optreden wat nog kenmerkend gebleven is voor de democratie van de kapitalistische landen: het streven naar juridische en politieke gelijkheid van de burgers en het opeisen van economische vrijheid. In navolging van Romein omschrijf ik dat middeleeuwse burgerlijke vrijheidsideaal met de formulering van de Amerikaanse filosoof John Dewey: 'the effective power to do specific things'.¹⁸

Het zijn deze 'vrijheden' van de stedelijke burgerijen die de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw in opstand brengen tegen een vorst, die 'vreemd' is, die zonder consent belastingen wil opleggen, die het parlement uitschakelt en die consciëntiedwang toepast. Hier zijn een aantal elementen opgesomd die straks – maar dat is meer dan twee eeuwen later – centraal zouden staan in de Amerikaanse en de Franse revolutie, die beide model staan voor wat nog vandaag onder democratie wordt verstaan: nationalisme, budgetrecht, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst. En ofschoon van deze vier elementen de twee laatste getooid zijn met het woord 'vrijheid' ben ik geneigd juist in die twee het gelijkheidsbeginsel vertegenwoordigd te zien – de paradox is opgeheven als men zich realiseert dat hier van een door de overheid verleende vrijheid aan gelijke burgers sprake is – en in het nationalisme en het budgetrecht die andere pool van de wordende democratie, de vrijheid. Maar het geeft ook aan, hoezeer die beide begrippen tot een synthese gebracht moeten worden, vóór van democratie sprake kan zijn. En dan blijft democratie altijd wat prof. Pos genoemd heeft een 'ontwerp', een conceptie, die nog moet worden ingevuld, een historische conceptie – zegt Jan Romein – die aan voortdurende verandering onderhevig is.¹⁹ De permanente revolutie dus, die zo vanzelfsprekend is, omdat een verstarde gedachte democratie de ballast van parlement en verkiezingen gevoeglijk kan verwisselen voor vaste en automatische uitvoerders van het eenmaal vastgelegde systeem, voor de bureaucratie.

De Republiek der Verenigde Nederlanden – let wel, een federatie van zelfstandige gewesten met daarin zelfstandige steden – en de Zwitserse confederatie, dat waren in het absolutistisch geworden Europa van monarchen en ambtenaren van de zeventiende en achttiende eeuw de twee lichtpunten van gebieden waar

althans iets bestond van burgerlijke vrijheid en tolerantie, zij het beide nog beperkt. De Engelse Stuart-koningen daarentegen poogden ook in Engeland het absolutisme te vestigen in duidelijke verstandhouding met de Franse koningen en met Rome, maar de parlementaire instellingen van Engeland waren te hecht verankerd dan dat ze óf door een monarch óf door een radicaal democratische beweging vernietigd konden worden. De Stuarts zijn niet in hun opzet geslaagd, maar ook Cromwell kon geen theocratie van Engeland maken, die wortel schoot in de samenleving. Hij moest als zovele radicale democraten in de geschiedenis zijn toevlucht nemen tot een dictatuur, die met zijn dood in 1658 in het slop raakte en korte tijd later uitmondde in het herstel van de monarchie: de Stuarts zetten hun oude machtspolitiek voort en werden in 'the Glorious Revolution' van de troon gestoten door de Whig- en Tory-leiders van het parlement, samen met bisschoppen van de anglicaanse kerk. Die herstelden de rechten van het parlement ten opzichte van de kroon, nu aangeboden aan de protestantse dochter van de verstoten koning en haar man, de Oranjestadhouder van Holland. In de 'Declaration of Rights' werden vervolgens de rechten van Hogerhuis en Lagerhuis vastgelegd en vrije verkiezingen voorgeschreven. The Glorious Revolution is een onbloedige revolutie geweest. Trevelyan concludeert dat de komst van William en Mary en de aanvaarding van de constitutie door dezen niet alleen het einde was van een lange burgeroorlog, maar geleid heeft tot een nieuwe en grotere vrijheid dan ooit tevoren in Engeland had bestaan en dat de rivaliteit tussen kroon en parlement plaatsmaakte voor coöperatie tussen de twee machten, waarbij het parlement de leiding nam.²⁰

Ik sta bij deze ontwikkelingen, die voorafgegaan zijn aan de Amerikaanse vrijheidsoorlog en de Franse revolutie, zo uitvoerig stil, omdat in de continentaal-Europese geschiedschrijving de neiging overheerst de democratie te laten beginnen bij de Franse revolutie en de voorbereiding daarvan uitsluitend te zoeken in de rationalisten en de sociaal-economische spanningen in Frankrijk. Er is meer reden om op de Franse revolutie en de pogingen om daar een radicale democratie in te voeren Romeins wet van de remmende voorsprong of wat hij noemde de theorie van de 'premie op de achterlijkheid' toe te passen.²¹ Buiten een kliek van hofadel en politieke ambtenaren had Frankrijk in de nadagen van het absolutisme slechts gelijkgeschakelde onderworpen standen, met inbegrip van de lagere clerus. Dat gold echter geenszins voor Engeland; daar was weliswaar een landproletariaat, dat nu spoedig fabrieksproletariaat zou worden, want terwijl Frankrijk zijn revolutie van de derde stand doormaakte tegen vorst en kerk, maakte Engeland al de industriële revolutie door, maar de standen

hadden er hun eigen rechten en die waren eeuwenlang gehandhaafd tegenover of in overeenstemming met de vorst.

Het socialisme kreeg in Rusland een revolutionair karakter, in Duitsland een revolutionerende werking, het was na 1870 in Frankrijks derde Republiek zeer snel reformistisch en is in Engeland nooit revolutionair geweest. 'Het eigenaardige der Engelse politieke ontwikkeling heeft ertoe geleid, dat de beide grote traditionele partijen, uit de achttiende eeuw stammend, Whigs en Tories, haast gelijkelijk als moeders van het socialisme moeten worden aangemerkt,' schreef Van Ravestejn.² Toen de liberale regeringsleider Lloyd George zijn 'revolutionaire' begroting voor 1909 met een begin van sociale wetgeving indiende, werd hij socialist gescholden. Hij antwoordde: 'De democratie pakt noch het kapitaal, noch het eigendom in het algemeen aan, maar het bezit wordt in Engeland uiterst nauwkeurig beschut en ik verlang dat leven en gezondheid van het volk even ijverig als eigendom en geld worden beschut.'³ Het socialisme heeft in Engeland nooit anders gedaan dan deze theorie bevestigen. Een liberale samenleving, die de discipline opbrengt van het respect voor de vrijheid van elk van de leden van de samenleving, begint niet aan een revolutie.

En daarmee zijn we weer in de kern van het probleem: democratie als de resultante van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Bonger, de Nederlandse theoreticus van de democratie, heeft beweerd dat dat woord broederschap in de trits van de Franse revolutie als leus sociologisch en psychologisch nietszeggend is.⁴ Maar Bonger was, geloof ik, een slecht psycholoog of mensenkenner, zoals veel democratische regenten dat zijn. Want revolutionaire leuzen blijven zonder inhoud en op den duur zonder gevolg als niet ook een aansluiting van het nieuwe bij het oude gevonden wordt. Broederschap staat daar, voor wat wij in ons jargon milieugebondenheid, communicatie, dialoog, maar ook traditie noemen. En de tegenstelling daarvan is vervreemding, contactstoornis, opstandigheid en protest. Dat de vervreemdingstheorie in het revolutionaire marxisme een belangrijke rol speelt is vanzelfsprekend, omdat zonder vervreemding geen revolutie optreedt. Maar in de revolutionaire gelederen is het de broederschap en de solidariteit (de Parijse communards van 1871 spraken ook in hun proclamatie van vrijheid, gelijkheid en solidariteit) die de verwezenlijking van het gelijke ideaal van het bereiken van de vrijheid mogelijk moet maken. Zonder de onderlinge overeenstemming tussen honderden miljoenen Chinezen, zonder hun solidariteit was er geen slagen van hun revolutie en de voortzetting daarvan in het dagelijkse leven mogelijk geweest. Het is een westerse liberale dwaasheid te veronderstellen dat al die mensen bukken onder een dictatuur, als zij hun 'geloof' belijden en de vrij-

heid gebruiken om iets van hun vrijheid prijs te geven (zie John Stuart Mill). Jan Romein noemde dat in 1946 'totalitaire democratie' en hij zag daarin de weg omhoog, die wij ook moeten bewandelen.²⁵ Hij moet toen al geweten hebben dat de verwezenlijking van zo'n totalitaire democratie in Rusland gepaard was gegaan met intellectuele dictatuur en met massagraven voor medici, Poolse officieren, joodse burgers enz., en met vervolgingswaanzen van de leider van die totalitaire democratie. De tragedie van deze revolutionaire poging, bedreigd van buiten en door innerlijke twijfel aangetast, kende hij, maar hij wist ook dat ontelbare boeren en arbeiders in de Sovjetunie sinds de revolutie een 'menswaardig' bestaan hadden verworven, dat honger en armoede waren opgeheven in dat onmetelijke land en dat die mensen daarop vanzelfsprekend antwoordden met solidariteit en trots op het vaderland.

Op- en neergang van de democratie is verwant aan op- en neergang van de dictatuur. Waar vrijheid en gelijkheid niet in evenwicht zijn, treden spanningen op die het apparaat van die democratie vernietigen, want ongeloofwaardig maken. En vrijheid en gelijkheid zijn niet in evenwicht zolang de gemeenschapscontrole over de huishouding, de economie, van de gemeenschap ontbreekt of ontdoken kan worden. En de parlementaire democratieën hebben in toenemende mate de controle over de volkshuishouding verloren. Toen er geen algemeen maar censuskiesrecht was waren de parlementen verlengstukken van de economische belangengroepen. Het parlementaire stelsel werkte zolang alle partijen de premissen van het geldende economische systeem aanvaardden, schreef de Engelse historicus Laski.²⁶ Maar toen de arbeiders meenden door het algemeen kiesrecht invloed te verwerven in de bepaling van de economie, weigerde het systeem dienst. Want het parlement was de spreekbuis van de burgerij en de uitvoerder van de belangen van die burgerij. Het parlement controleerde noch beheerste die belangen. Via het parlement was er dus geen omvorming van die belangen naar de zijde van de arbeiders mogelijk. 'Het parlement van onze dagen is weinig meer dan een kamouflage van de economische en daardoor indirect politieke oppermacht der grootkapitalisten,' wist Troelstra zelfs nog in zijn memoires. En hij concludeert dan ook dat 'de afvoerbuis voor het politieke willen en verlangen der massa . . . op deze wijze steeds meer verstopt (raakt).' Troelstra, zelf ambivalent in zijn parlementarisme, zag op zijn parlementaire werk terug met deze veroordeling: 'Het huidige parlementair systeem, dat weinig anders kan opleveren dan een program waarin de hervormingseisen der burgerlijke partijen meer konsekvent worden uitgewerkt.'²⁷ Een uitstekende omschrijving van het reformisme, dat wel de materiële verheffing van de arbeider kan bereiken maar

de vervreemding steeds groter moet maken.

Mandel stelt het heel pregnant: geen sociaal-democratische regering kan langer dan veertien dagen een consequent socialistische politiek voeren, omdat iedere regering in een kapitalistisch land afhankelijk is van het krediet van de banken. Het antwoord van de sociaal-democratische partij hierop is, dat het kapitalisme zodanig is ingekapseld door de sociale en economische wetgeving, dat het van zijn angels is ontdaan.²⁸ Maar dat is een ontlopen van de vraag naar de beheersing van de economie, een vraag die steeds acuter wordt naarmate fusies en concentraties de economische macht verder verwijderen van de werkers in de bedrijven en van de departementen van economische zaken, ja zelfs van de supranationale organen, die zelf op zijn best weer nauw samenwerken met de produktiegroepen, maar met de parlementen van de lidstaten nauwelijks iets te maken hebben. 'In alle ontwikkelde kapitalistische landen is, door het proces van economische, technische en financiële concentratie, de macht om beslissingen te nemen die bepalend zijn voor de hele maatschappij, in handen gekomen van een klein aantal kapitalistische groeperingen,' constateert André Gorz en hij voegt eraan toe dat de overheden in deze landen de functie vervullen van wegbereider voor de uitbreiding van dit systeem. 'Het maakt weinig uit of dit verval van de vertegenwoordigende instellingen de vorm aanneemt van het gaullisme, het wilsonisme, de Italiaanse coalitie links van het centrum, of de Scandinavische sociaal-democratie.'²⁹

De leuzen van de Franse revolutie zijn in de westerse parlementaire democratieën inderdaad verwerkelijk, maar wel heel cynisch. Politieke gelijkheid voor alle burgers, maar een parlement dat passief gekozen is op verre afstand en dat bij het bepalen van het economische, het militaire en het buitenlandse beleid niet meer dan een corrigerende functie heeft. Sociale en economische gelijkheid voor alle werknemers, die zich hebben te houden aan een vrijwel uniform patroon van leven, werken, produceren, consumeren en recreëren. Die gelijkheid is een gelijkschakeling geworden en het systeem daarvan wordt steeds verder vervolmaakt. En vrijheid is er voor de kleine oligarchie, die de groot-ondernemingen beheerst en bezit en die daarmee de produktie- en consumptiemarkt in haar macht heeft. Het is die markt, die de 'democratische' regeringen in zijn greep houdt en die het parlement heeft laten verdorren tot wat de ultra-conservatieve en anti-democratische negentiende-eeuwse Engelse historicus Carlyle al omschreef als een 'talking shop'.

Het is verleidelijk hier nog een overzicht in te voegen van de worsteling gedurende de hele negentiende eeuw tussen liberalen en socialisten om de verwezenlijking van vrijheid en gelijkheid.

En het zou zeker zin hebben om de rol van het georganiseerde christendom als kampioen van het ancien régime en als vijand van de revolutionaire beginselen te tekenen. Want de moordaanslag van het fascisme op de democratie is onbegrijpelijk zonder de achtergrond van de strijd tussen socialisme, kapitalisme en christendom. Het charisma van de leiders, de Herrenkultur en het volkse karakter verwijzen naar de achterliggende stromingen, die de 'herstellers' van het absolutisme dikwijls bewust hebben gebruikt voor hun doeleinden. Wie in de jaren twintig en dertig bezorgd was over de groeiende machteloosheid van de parlementaire democratie zocht de oplossing meestal in autoritaire richting, zo niet in de sterke man dan toch in versterking van de democratie. Daarmee gaven de bezorgden voedsel aan het fascisme, immers gegrondvest op de 'volkskracht', de 'volonté generale' van Rousseau en het 'gesundes Volksempfinden'.

Het is typerend dat de Spaanse revolutie geëindigd is in een nederlaag van de onderling sterk verdeelde socialisten, anarchisten en communisten en in de triomf van leger, kerk, fascistien en groot-kapitaal, die eensgezind optraden tegen het volk en die gesteund werden door alle confessionele partijen van Europa, door de grote ondernemingen, door de fascistische partijen en niet het minst door diezelfde verontrusten, die een versterking van de democratie wensten en daarvoor te rade gingen bij het ideaal van de corporatieve staat, de staat die rustte op het 'natuurrecht' van de pauselijke encyclieken en op het 'herstel' van de middeleeuwse door God gewilde standenmaatschappij.³⁰ Socialisme en liberalisme completeerden elkaar in het akkoord van staat, vakbonden en groot-industrie. De ordeningsgedachte van het plan-socialisme ging samenvallen met de corporatieve idee.³¹

Na de Tweede Wereldoorlog is die verknoping van liberalisme en socialisme voortgezet en dat heeft die geweldige uitbreiding van de welfarestate mogelijk gemaakt. De socialisten waren de slippedragers van de liberalen geworden, zij handhaafden orde en rust terwille van de welvaartsstijging. De corporatieve idee verloor haar aantrekkelijkheid voor de liberalen, toen de welvaartsstaat – ten koste nu van het proletarische deel van de vroegere koloniën – aan de arbeiders de prikkel tot verzet en revolutie ontnomen had. Met het socialisme was de democratie getransformeerd tot de 'staatkundige voorwaarde voor het ongestoord doorzetten van de belangen van een steeds kleinere leidende groep', zoals Hugues Boekraad het in navolging van Johannes Agnoli geformuleerd heeft.³²

Dit fatale samengaan van de gedegenereerde erfgenamen van de Franse revolutie was onnodig geweest, als het huwelijk tussen vrijheid en gelijkheid gesloten was vóór de machtstheorie de over-

hand kreeg. En Spanje heeft juist in zijn revolutie de laatste opleving te zien gegeven van het vrijheidslievende, het libertaire socialisme, waar de crisis van de democratie niet bezworen werd met versterking en 'Transformation', maar waar de oplossing gezocht werd in de verwezenlijking van de directe democratie, dus in uitbreiding van de democratie naar de basis.

3

Nederland is een constitutionele monarchie, geen democratie. In naam van de koning regeren zijn ministers. Het parlement komt op de tweede plaats als controlerend lichaam. 'Zelfstandige taken heeft het niet. Het is gebleven wat het in 1814 werd: een vertegenwoordiging van de bevolking bij het hoogste staatsgezag.' Dat zei de staatsrechtsoogleraar Van Maarseveen in zijn inaugurele rede. En in één van zijn aantekeningen bij deze rede schreef hij: 'Ons staatkundig bestel berust slechts voor een deel op het beginsel van representatie. Op landelijk niveau is een directe representatie van de bevolking alleen aanwezig in de Tweede Kamer. Die representatie houdt bij de Tweede Kamer ook op. Het kabinet is niet op het representatiebeginsel gebaseerd. Direct noch indirect is het te beschouwen als vertegenwoordiging van de bevolking, de fracties in de Kamer of de politieke partijen. Daarnaast staat dat de Tweede Kamer, zijnde het enige orgaan waarin de bevolking is gerepresenteerd, een zeer beperkte functie vervult terzake van de bewindvoering van de staat. Is het daarom te sterk gezegd dat de enige rechtstreekse draad die het kabinet en de bevolking verbindt, wordt gevormd door de publiciteit? Of is ook dat maar ten dele waar, gezien de omstandigheid dat talrijke ministers worden benoemd die voordien nimmer in de openbaarheid waren getreden en nadien de publiciteit schuwen? . . . De onmogelijkheid, van de benoeming van ministers – in het opzicht van de selectie – enig coherent beeld te krijgen, geeft aanleiding tot de kwalificatie van de kabinetsformatie als een periodieke staatsloterij met een wisselend aantal prijzen, bestaande uit portefeuilles van een ongewisse inhoud, voor welke loterij men zelfs geen lot hoeft te kopen'.³³ In die laatste zin zou ik graag het woordje 'behoeft' vervangen zien door 'kan', omdat dat beter aangeeft dat de loterij plaatsvindt binnen een elite, die berust op de macht van de politieke partijen, een macht die in de constitutie nergens is vastgelegd.

Het is geen fris beeld van ons regeersysteem en het wordt er niet frisser op als we mogen constateren dat het in andere zogenaamde parlementaire democratieën – die al evenmin aanspraak mogen maken op het begrip democratie – even slecht gesteld is met de rechtstreekse bemoeienis van de bevolking met het hoogste gezag. Nogmaals Van Maarseveen: 'De overheersende rol van de bewindvoerende organen boven de vertegenwoordigende organen is in elk geval in West-Europa een algemeen rechtsverschijnsel. In dit opzicht loopt onze traditie in de pas met de hedendaagse ontwikkelingen op het staatsrechtelijke en politieke vlak. Maar er is een verschil, een groot verschil. In geen land geschiedt de benoeming van de hoogste bewindvoerders zozeer buiten volksvertegenwoordiging en kiezers om als bij ons. Het benoemingsrecht ten aanzien van de ministerraad komt niet aan het parlement toe noch aan de kiezers en het is een even ongewisse zaak als het proces van kabinetsformatie in zijn geheel.'³⁴

Maar de staatsrechtelijke grenzen behoeven geen weerspiegeling te zijn van de reële macht. Gemeenteraden en Provinciale Staten zijn volgens de wet de hoogste organen in gemeente en provincie, maar ieder weet dat de praktijk anders is en dat deze colleges machtelozer zijn, veel machtelozer dan de Tweede Kamer tegenover de regering. En de macht die ik hiervoor omschreef van de politieke partijen onttrekt zich geheel aan de officiële staatsstructuur én – wat veel erger is – aan de openbaarheid, tenzij een partij zelf besluit die openbaarheid te zoeken.

Het zijn buitenparlementaire krachten die de doorslag geven bij de samenstelling van ons hoogste gezagsorgaan. Daarop mag wel eens de aandacht gevestigd worden, nu diezelfde buitenparlementaire krachten met verontwaardiging spreken over buitenparlementaire acties van jongeren, die niet tevreden zijn met onze 'democratie'. En bij buitenparlementaire krachten moet niet alleen gedacht worden aan de politieke partijen – althans de topfiguren daarvan – maar ook aan economische en sociale pressiegroepen en aan internationale en supranationale lichamen als NAVO, EEG en in mindere mate de Verenigde Naties. Volk en volksvertegenwoordiging laten zich plaatsen voor een fait accompli en de laatste heeft alleen de mogelijkheid een motie van wantrouwen tegen de regering in te dienen. Die passieve invloed heeft het parlement.

En welke invloed heeft de bevolking op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging? De Eerste Kamer wordt getraptd gekozen via Provinciale Staten. Het is een onderonsje van de partijen met hun eigen mensen in de colleges van Provinciale Staten. De Tweede Kamer wordt rechtstreeks door het volk gekozen op grond van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Dat lijkt

een zeer duidelijke zaak. Maar ook dat is schijn, want de kiezers kiezen geen mensen maar partijen. Het grootste deel van de gekozenen haalt de kiesdeler niet eens en zij waren, zijn en blijven veelal volstrekte onbekenden voor de kiezers die geacht worden door hen vertegenwoordigd te worden. En tenslotte is het helemaal niet zo vanzelfsprekend dat iedere kiezer maar op één man – in feite één partij – zijn stem kan uitbrengen. Degenen die in West-Europa het éenpartijstelsel van de communistische landen als ondemocratisch aan de kaak stellen – wat trouwens lang niet in alle communistische landen wordt aangehouden – vergeten dat de kiezers daar niet één man maar het parlement in zijn geheel kiezen, wat een verscheidenheid inhoudt die minstens zo groot is als de keuze tussen de partijen bij ons.

Stel nu eens dat het parlement – of liever de Tweede Kamer – werkelijk het hoogste gezagsorgaan van Nederland zou zijn, is dan de democratie werkelijkheid geworden? Nee, want tussen parlement en kiezer ligt het bastion van de politieke partij, die in eigen boezem uitmaakt op welke mensen de kiezers mogen stemmen en in welke volgorde die mensen in het parlement zullen komen. En zelfs wanneer ook die barrières weggenomen zouden worden, dan nog is kiezen niet 'kratein' (regeren). Democratie betekent regering door het volk zelf. Welnu, van enige andere activiteit dan het roodmaken van een hokje op het stembiljet, eens in de vier jaar, is geen sprake. Het is dus in alle opzichten belachelijk Nederland een democratisch geregeerd land te noemen.

Toch zijn er tijden geweest dat het beter was, of althans minder bedrieglijk en zelfs minder elitair. De Bataafse omwenteling van 1795 is nog steeds een uniek voorbeeld van een democratische revolutie in Nederland gebleven, ook al is onder druk van Frankrijk, waar de volksbeweging reeds overgenomen was door de derde stand, tenslotte niets terecht gekomen van de worsteling van de democraten om een radicaal-democratische constitutie in Nederland tot stand te brengen. Hoezeer het democratisch besef in die jaren leefde heeft dr. C. H. E. de Wit in zijn proefschrift, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848* uiteengezet.³⁵ Een Napoleontisch schrikbewind, dat gepaard ging met totale verpaupering van het grootste deel van de bevolking, heeft het mogelijk gemaakt dat eindelijk het ideaal van de Oranjestadhouders in 1813 verwezenlijkt werd: de soevereine statenbond werd vervangen door de soevereiniteit van het Oranjestad. En de 'wijze constitutie' van koning Willem I was alleen wijs vanuit die monarchale overwinning gezien. De overwinnaar is wijs als hij mild is tegenover zijn onderdanen.

De Staten-Generaal onder de eerste Oranje-koning hadden niets te vertellen en waren geen vertegenwoordigers van het volk.

Nooit is het land, bovendien uitgebreid met de zuidelijke Nederlanden, op last van het congres van Wenen, zo autoritair geregeerd als in de periode 1813-1840. De afscheiding van België in 1830 heeft te maken met een Europese revolutie, die nog spoediger dan de Franse revolutie werd overgenomen door de haute bourgeoisie, met Talleyrand's geslepen wraak over de vorming van de barrièrestaat aan het noorden van Frankrijk door het congres van Wenen, maar ook met de weigering van koning Willem om van zijn rijk een federatie te maken en aan België autonomie en een eigen volksvertegenwoordiging te geven.

Het einde van de meer diplomatieke dan militaire worsteling om België betekende tevens het einde van de verlichte despotie van Willem I over de noordelijke gewesten. Een dreigend staatsbankroet, een zeer bescheiden grondwetsherziening die de ministeriële verantwoordelijkheid introduceerde, en een liefdesaffaire van de koning, betekenden een roemloos einde van zijn rijk. Zijn grillige zoon mocht precies de tijd opvullen die nodig was om te komen van het schuchtere ontwaken in 1840 tot de liberale grondwetsherziening van 1848, die niet beantwoordde aan de radicaal-liberale beweging onder het nog steeds sterk verpauperde volk, maar een triomf was van de Duitse liberale rechtsschool, door Thorbecke vertegenwoordigd. Schimmelpenninck, die de Nederlandse staat naar Brits model wilde ordenen kreeg geen poot aan de grond. Ook in Nederland zegevierden toen de grootburgers, die van de weerbarstige koning Willem III na een heftig gevecht in de jaren zestig tussen kroon en parlement het parlementaire kabinet wisten af te dwingen. Mokkend over het verlies van zijn koninklijke rechten en over de weerbarstigheid van zijn eigen kinderen heeft de koning daarna nog twintig jaar in toeneemende vervreemding en eenzaamheid 'geregeerd'. Het was het tijdperk van de triomf van het liberalisme, waarin tevens de industriële revolutie Nederland bereikte. Bij de troonsbestijging van de 18-jarige koningin Wilhelmina in 1898 kon Domela Nieuwenhuis in zijn befaamde 'Een vergeten hoofdstuk' als aanvulling op het snorkende gedenboek *Eene halve eeuw* (premie van het Nieuws van den Dag) het resultaat van die industriële revolutie aan de koningin vertellen.³⁶ Het heeft haar echter niet voor haar abdicatie vijftig jaar later bereikt.³⁷

Het tijdperk 1870-1900 is ook het meest parlementaire tijdvak in de Nederlandse geschiedenis geweest. Niet partijen maar kiesverenigingen vaardigden hun vertegenwoordigers naar de Tweede Kamer af en die kiesverenigingen waren per district van elk 45 000 inwoners geordend. Conservatieve en liberale rijkste mannen stuurden hun beste man naar de Tweede Kamer en die Kamer was daardoor ook van zeer goed gehalte. De belangstelling

van de burgerij voor wat in de Kamers gebeurde en besloten werd was navenant. De hoofdredacteuren zaten op de bekrompen perstribunes, de kranten hadden grote aandacht voor het parlement, boeken verschenen over de parlementariërs en kamerleden waren gewaardeerde commentatoren in de kranten. De kabinetten werden samengesteld uit de beste kamerleden. En dat alles hield in, dat de grote burgerij regeerde en het volk in bedwang hield.³⁸

Maar ook aan dit land kon de emancipatie van verdrukte volks-groepen niet voorbijgaan. De gereformeerde kleine luiden, de katholieken, wat vooral betekende het hele zuiden van het land, en tenslotte de proletariërs van de grote steden werden gewekt door hun voormannen, Kuyper, Schaepman en Domela Nieuwenhuis. Het was in hun belang dat het kiesrecht werd uitgebreid, voor alle drie om de liberale macht te breken, niet omdat zij de verwezenlijking van de democratie voorstonden. Soevereiniteit in eigen kring, wat de antithese tussen christenen en paganisten inhield, bewoog Abraham Kuyper, 'demagogicerende in de tale Kanaäns'. Eenmaal voorzitter van de ministerraad geworden streefde hij onverbloemd naar de soevereiniteit over de hele kring van het land. En dat hield verdrukking in van de socialistische opstand en schimpscheuten op het 'internationale jodendom'.

Schaepman stierf in 1903 toen de politieke eenheid van de katholieken schoorvoetend door de liberale katholieke grootburgers aanvaard werd. De schoolstrijd, niet het algemeen kiesrecht, hield de katholieken in de volgende decennia bijeen. En toen de schoolstrijd eenmaal gewonnen was, was het integralisme zover voortgeschreden dat van een doorbreking van het roomse isolement geen sprake meer kon zijn. Toen hadden ook de katholieken de antithese van Kuyper tegenover de heidenen, liberalen en socialisten, overgenomen.

Domela Nieuwenhuis als enige parlementariër verwierp de parlementaire democratie, niet omdat hij de dictatuur van het proletariaat voorstond, maar omdat hij scherp zag dat de vorm van democratie die hij voorstond door middel van parlementaire actie nooit te bereiken zou zijn. En alle andere parlementariërs beseften dat ook van meet af aan. 'De boycot van Nieuwenhuis in de Kamer, de boycot trouwens van het socialisme in het algemeen, vooral door een groot deel van de pers, het weren van deze afgevaardigde uit de kamercommissies en de schaamteloze partijdigheid van de rechtspraak over socialisten staat in schrille tegenstelling tot de behandeling van radicale eisen en voorstellen, en de omgang met de meeste linkse kamerleden als Kerdijk, Treub, Gerritsen, Goeman Borgesius en de eerste arbeiders-afgevaardigden in de bestaande kamerfracties, als Heldt en Pas-

toors, die de spelregels immers wel in acht namen.³⁹ Domela keerde zich spoedig van de parlementaire actie af en ondanks het feit dat zijn vrij-socialistische beweging het organisatorisch moest afleggen tegenover de nieuwe SDAP van Troelstra en de zijnen en de moderne vakbeweging van Henri Polak, hij bleef voor de arbeiders 'de verpersoonlijking van het socialisme' en 'een symbool voor de massa'.⁴⁰

Maar ook Troelstra was ondanks zijn reformisme geen volbloed parlementariër. Het Nederlandse parlement was in de jaren van zijn lidmaatschap van beslissende betekenis voor de landspolitiek en dat kan van invloed geweest zijn op zijn ambivalentie ten opzichte van de betekenis van het parlement voor het bereiken van een socialistische samenleving. In 1919 zei hij in de Tweede Kamer: 'Ik acht het ontwikkelingspeil der democratie van dien aard, dat vóór alles op versterking en verbetering van het parlement de nadruk moet worden gelegd en dat de verantwoordelijkheid van het parlement vóór alles dient te worden vergroot.'⁴¹ En twee jaar eerder, met een revolutiepoging van hemzelf daartussen, zei hij tegen de Rotterdamse arbeiders op een meeting ter gelegenheid van de afkondiging van het algemeen kiesrecht: 'Het grote werk dat wij met het algemeen kiesrecht hebben te doen, is het organiseren van de Staat. Wij moeten de hand slaan aan het kapitalisme.'⁴² En dat was nog steeds in overeenstemming met de grote kiesrecht-demonstraties op de derde dinsdag van september en met het SDAP-congresbesluit van 1901: grondwetsherziening om algemeen en enkelvoudig kiesrecht voor mannen en vrouwen in te voeren volgens het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging. En afschaffing van de overbodige eerste kamer.⁴³

De lijn van twijfel aan de parlementaire democratie is echter bij Troelstra minstens zo gevarieerd. In 1924 na de terugkeer van het kabinet-Colijn ondanks de verwerping van de vlootwet, zei hij: 'Er is geen tegenstelling tussen democratie en revolutie, noch tussen de strijd voor het socialisme en het treden in een regering, zelfs als men zich daarvoor op een ogenblik tot noodwendig overleg moet beperken... het komt alles aan op het moment en de strijdpositie. Als de reactie de democratie vermoordt, dan pas blijkt haar volle betekenis voor de waarlijk-revolutionaire ontwikkeling.'⁴⁴ Maar Troelstra had na de mislukking van de vorming van een vrijzinnig-socialistisch kabinet in 1913 bedacht dat de Vrijzinnig-democraten 'voor hun partij een glorieus verschiep geopend (zagen), waarin de SDAP, tot beter inzicht bekeerd en tot een radicale hervormingspartij geworden, als een hulptroupe van de Vrijzinnig-demokratische Bond zou opmarcheren, een lichtende toekomst voor een partij, wie het nog steeds aan

de noodige troepen ontbrak.⁴⁵ De eerste doorbraak van 1946 naar de Vrijzinnig-democraten en de tweede doorbraak naar de progressieve volkspartij samen met D'66 hebben die lichtende toekomst voor het kapitalisme en voor de parlementaire democratie geopend. Dat Troelstra in de Tweede Kamer in 1913 verklaarde dat er van een regeringscoalitie tussen katholieken en socialisten nooit sprake zou kunnen zijn⁴⁶ bewijst slechts dat het glorierijk verschiet voor de Vrijzinnig-democraten inderdaad spoedig geopend is.

En toch. Ook Troelstra wist dat het parlement in een kapitalistische samenleving een instrument was tot bevestiging van die maatschappijstructuur. Tegen vrijwel alle afgevaardigden op het congres van de Internationale in Stuttgart in 1907 in, hield hij vast aan zijn rapport over het politiek systeem der sociaal-democratie. Daarin signaleerde hij de toenemende macht van de departementale bureaucratie ten koste van de parlementen, die steeds ondeskundiger worden. Het optreden van socialisten in de parlementen noemde hij een versterking van de staatsbemoeiing.⁴⁷ In 1920 schreef hij het weer: 'De burgerlijk parlementaire staat is in werkelijkheid een werktuig in de hand van het groot-kapitaal. Met parlementaire actie is die staat niet te bestrijden.'⁴⁸ En in zijn memoires: 'Het parlement van onze dagen is weinig meer dan een camouflage van de economische en daardoor indirect politieke oppermacht der grootkapitalisten.'⁴⁹

Al in 1916 heeft Troelstra zich heftig opgewonden in de Tweede Kamer over wat hij de eerste symptomen van fascisme noemde, toen de conservatief Nierstrasz zich spottend uitliet over het parlement.⁵⁰ Een paar jaar later waarschuwde hij binnen zijn eigen partij, waar het parlementarisme, vooral bij mannen als Vliegen en Schaper, al vroeg hoog aangeschreven stond, dat socialisten door hun 'verweer tegen de bevooroordeelde, fascistisch-getinte kritiek op het parlementarisme' van de weeromstuit geen 'blinde verdedigers' van het parlementaire stelsel moesten worden.⁵¹

Hij heeft vergeefs gewaarschuwd, want de socialisten werden – bij gebrek aan een ander terrein van machtsuitoefening – blinde verdedigers van het parlementaire stelsel. Gedurende het interbellum hebben zij krampachtig aansluiting gezocht bij de confessionele partijen. Zij aanvaardden de plan-economie en de aanzetten tot corporatieve ordening. Hun eigen minister ir. H. Vos zou zelfs de uitvoerder worden, kort na de Tweede Wereldoorlog, van het katholieke stokpaard van de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO), dat nu weer ter ziele is, niet omdat de socialisten tot beter inzicht gekomen zijn maar omdat de ondernemers geen behoefte meer hebben aan zo'n machtsdeling met

hun ondergeschikten.

Toch heeft de PBO gedurende twintig jaar precies dat bewerkt, wat de ondernemers ervan mochten verwachten: Sociaal Economische Raad en Stichting van de Arbeid waren de organen die de arbeidsrust verzekerden, stakingen voorkwamen en de industrialisatie en wederopbouw ongestoord deden verlopen. En als met het economisch systeem ging het ook met het politieke en parlementaire systeem: de socialisten bleven streven naar een doorbraak en deden daar zulke concessies voor dat de recente opmerking van Den Uyl voor de televisie dat de laatste resten van een socialistische ideologie moeten worden afgeschaft terwille van de samenwerking met D'66 een schrale echo is van Bannings credo uit 1945 en Den Uyls eigen amputaties bij het ontwerpen van het nieuwe partijprogramma voor de Partij van de Arbeid in 1959. Er is immers sinds 1945 al niets meer over van een socialistisch programma; en al is toen de doorbraak naar de katholieke partij gestuit op het machtswoord van de bisschoppen, nog eens krachtig herhaald met het mandement van 1953, toch bleven de socialisten regeringsgezind en bij voortduring bereid tot samenwerking met de confessionele partijen. Zij voerden er zelfs twee koloniale oorlogen voor en gedroegen zich dapper vijandig tegenover de regering van de vroegere kolonie, die te rood was en de belangen van Hollandse ondernemingen in Indonesië – over een paar eeuwen uitbuiting en knechting werd gezwegen – veronachtzaamde.

Ook Nieuw Links, in 1966 opgericht om de reactie in de PvdA te keren, heeft zich nu neergelegd bij het streven naar de grote progressieve volkspartij en zich vergenoegd met het veroveren van openbare functies en partijposities. De partij gaat op de ingeslagen en maar even onderbroken weg voort: deelneming aan de regering om mee te werken aan de verdere uitbouw van de welvaartsstaat, om orde en rust te bewaren, om kleine correcties aan te brengen en om de stroomlijning van de samenleving te helpen bevorderen. Een tragisch blindstaren op het revolutionaire beginsel van de gelijkheid heeft deze sociaal-democratie, die nog zo kort geleden de koude oorlog tegen het communisme zo hartstochtelijk gevoerd heeft, gemaakt tot de feitelijke bondgenoot van de volksdemocraten in Oost-Europa. Samen hebben zij de status quo te verdedigen, de vreedzame coëxistentie, die gediend is met de blokkade van Cuba en de tanks in Praag.

Maar nog vóór Nieuw Links en D'66 werden opgericht – die groepen hebben elkaar nu gevonden in de gemeenschappelijke wil om de macht te veroveren – ontstond spontaan en met medewerking van de Amsterdamse politie PROVO: als ongearticuleerd belijden van primitieve verlangens naar dat andere revolutionaire

ideaal, de vrijheid, maar niet voorbij aan de broederlijke vrijheids- en gelijkheidsbeleving, als verzet tegen de vrijheid van de 'regenten' en de gelijkheid van de bouwvakkers, die hun vakantiebonnen in de rij ophalen om vervolgens naar de Costa Brava te vertrekken. 'De arbeiders van West-Europa hebben de laatste decennia een droevige ontwikkeling doorgemaakt van voorhoede van de revolutie tot achterhoede van de uitbuiting op wereldschaal. Allemaal, ik ook, profiteren we mee van de winsten die we ten koste van de proletariërs van de derde wereld maken. Maar een nieuwe opstandige klasse is ontstaan en dit provotariaat van studenten en andere loslopende jongeren kan als effector van de noodzakelijke en ook logisch te verwachten tegenkoppeeling dienen,' schreef opperkabouter Roel van Duyn.⁵²

Pas de Provo's en Kabouters hebben weer werkelijk begrepen wat macht en wat fascisme betekenen en zij hebben als eersten in Nederland de milieuverontreiniging aangeklaagd. Als dat hun enige verdiensten zouden blijven, hebben zij al meer bijgedragen aan de democratie dan alle democratische partijen na de oorlog in het parlement.

4

'Thans wil ik proberen te begrijpen, hoe het mogelijk is dat zoveel mensen, zoveel dorpen, steden volken soms één enkele tiran dulden, die geen macht heeft behalve de macht die zij hem geven; die hen slechts in zoverre kan schaden als zij dat zelf willen verdragen; die hun geen enkel kwaad zou kunnen doen, als zij dit niet liever wilden verduren dan hem te weerstaan. Toch is het zelfs niet nodig zo'n tirannieke enkeling te bestrijden, men behoeft zich niet eens tegen hem te verdedigen: hij is immers vanzelf verslagen, indien het land niet meer toestemt in de slavernij. Men behoeft hem niets te ontnemen, doch alleen niets meer te geven.'

Dit is een citaat uit een verhandeling van een achttienjarige Fransman, geschreven in 1548. Etienne de la Boétie is een van de meest fijnzinnige humanisten en dichters geweest, en geen revolutionaire opstandeling.⁵³ Bekend is hij vooral geworden door het beroemde essay van zijn boezemvriend Montaigne, *De l'amitié*.⁵⁴ Maar Montaigne, die na de vroege dood van zijn vriend diens werk heeft verzorgd en uitgegeven, heeft de 'jeugdsonde' van Etienne, de *Discours de la servitude volontaire* (verhande-

ling over de vrijwillige slavernij) niet opnieuw doen verschijnen. Montaigne was hoveling en magistraat geworden. Het waren de opstandige hugenoten die het pamflet van Etienne de la Boétie opnieuw hebben uitgegeven, onder de titel *Contr'Un* (Tegen Eén).⁵⁵ Twee eeuwen later inspireerde dit pamflet Jean Jacques Rousseau, een van de vaders van de Franse revolutie, en weer een eeuw later waren het de Amerikanen Emerson en Thoreau die in de opstandige verhandeling van De la Boétie de leidraad vonden voor hun theorie van de 'burgerlijke ongehoorzaamheid' tegenover onrechtvaardige overheden.⁵⁶

Gandhi heeft de burgerlijke ongehoorzaamheid consequent toegepast in zijn oproepen tot lijdelijk verzet tegen de 'wettige' koloniale overheden. En Tolstoi, die de beroemde zin geschreven heeft 'Geen misdaad is zo vreselijk, dat zij niet door ambtenaren of het leger wordt begaan', is in zijn afwijzen van alle geweld geïnspireerd door Thoreau.⁵⁷ De geweldloze revolutie van de negers in de Verenigde Staten is gepredikt door een man, die op zijn vijftiende jaar het beroemde essay van Thoreau in handen kreeg en die zelf met geweld aan zijn levenseinde gekomen is, Martin Luther King. Toen King in de gevangenis zat op beschuldiging van ordeverstoring en het leiden van optochten, waarvoor geen vergunning was gevraagd bij de plaatselijke overheid, verdedigde hij zijn optreden in een uitvoerige brief aan acht geestelijken van Alabama, onder wie vier bisschoppen en een rabbijn, de wijdverspreide *Letter from Birmingham City Jail*. Daarin heeft hij de theorie van Thoreau uitgewerkt met betrekking tot de rassenwetgeving van de Verenigde Staten en alle onrechtvaardige wetgeving. 'Er is een morele verplichting om aan onrechtvaardige wetten niet te gehoorzamen,' schrijft hij en hij citeert Martin Buber, die de rassenscheiding heeft verklaard uit de vervanging van de ik-gij verhouding tussen mensen voor de ik-het verhouding.⁵⁸

Wat King en Buber, Emerson en Thoreau, Tolstoi, Kropotkin en Etienne de la Boétie schreven geldt niet voor vervlogen tijden of voor dictaturen zonder meer, het geldt voor elke verheerlijking van wet en bevel, voor elk stellen van de orde boven de mens. King hield de bisschoppen, de dominees en de rabbijn van Alabama voor: 'Laat ons nimmer vergeten, dat alles wat Adolf Hitler in Duitsland deed "wettig" was en alles wat de Hongaarse vrijheidsstrijders in Hongarije deden "onwettig". Het was onwettig en illegaal om gedurende het Hitlerregime joden te helpen, maar ik bezweer u dat wanneer ik in die tijd in Duitsland of in het bezette Europa was geweest, dat ik dan met hart en ziel mijn joodse broeders had geholpen.'⁵⁹

De parlementaire democratie heeft zich in vele opzichten ont-

wikkeld tot een nieuw middel om het gros van de mensen tot gehoorzaamheid te dwingen, tot volgzaamheid en lijdzaamheid, tot een verzoening met hun onderworpenheid aan 'hogere machten', de overheid, de majesteit, de Excellentie. Wat Etienne de la Boétie in 1548 schreef was eigenlijk niets anders dan wat wij achteraf zeggen over de massamoord die de nazi's aan de joden van Europa bedreven: verwondering dat de mensen dit hebben toegelaten, dat zij de staat, de regering hebben aanvaard 'die geen macht heeft behalve de macht die zij hem geven'. Nixon heeft de macht die het Amerikaanse volk hem heeft gegeven langs wettige, langs democratische weg. En hij gebruikt die macht voor volkerenmoord in Azië en voor de instandhouding van een racistische samenleving in eigen land. Hitler had de macht die het Duitse volk hem had gegeven, langs wettige en democratische weg.

In 1971 zijn het sociaal-democraten die aldus de democratie en de wet verstaan: 'Tegen elkaar afwegen, nee, onwettige middelen zijn toch onwettig, onverschillig welk doel zij dienen. Als de wetten niet goed zijn, moeten zij herzien worden. Maar zolang dat niet is gebeurd, moeten we de wet naleven.' En ook: '... anders krijgen we burgeroorlog. Want de mensen die de wetten anders willen hebben, maar van de meerderheid hun zin niet krijgen, die gaan er dan maar toe over, die wetten niet meer na te leven.' Prof. dr. W. Drees opent met deze beginselen zijn verkiezingscampagne voor de nieuwe partij van democratische socialisten.⁶⁰

Drees vindt dat er met harde hand moet worden opgetreden tegen contesterende studenten en krakende kabouters, ook als zij met hun acties onrecht aanklagen. Voor hem is het verzet tegen de wet erger dan de woningnood, die de jaren door bewust in stand gehouden is om de arbeidsmarkt en de bouwmaatschappijen niet in gevaar te brengen. De weg naar de autoritaire staat is met democratische beginselen geplaveid. En vóór ons ligt de technocratie, die opgevuld wordt met de valse romantiek van heldenverering en nationalisme. Wie Gierak zegt of Pompidou bedoelt hetzelfde, want de opvolgers van Gomoelka en De Gaulle gebruiken het kader van een semi-autoritaire staat, die totstand kwam via het 'vertrouwen' in de nationale leider, voor de stroomlijning van de samenleving en voor het elimineren van de onaangepasten. Om nogmaals Drees jr. tot getuige te roepen: 'Pure anarchie, waar ze op afstevenen. Zo kun je toch niet werken?' en: 'Als iemand zulke ernstige bezwaren heeft tegen de wetten, dat hij zegt: ik kan er niet mee leven, dan moet hij weggaan. Die vrijheid heeft hij, dat vind ik juist een van de mooiste dingen in Nederland'.⁶¹

In naam van de democratie wordt de democratische mentaliteit stelselmatig ondergraven door democratische regeringen en parlementen. Daartegen richt zich het protest van de jongeren, die demonstreren, protesteren, kraken, hun eigen Oranje Vrijstaat oprichten of vluchten in het Walden van de muziekfestivals in de open lucht, de groepssex en het druggebruik. Voor die laatste bezigheden scheidt een slimme regering ruime mogelijkheden in de 'vrije tijd'. Ook dat heeft Aldous Huxley veertig jaar geleden al feilloos beschreven. Een slimme regering is niet bang voor de hippies maar voor het Liberation Front, of daar nu het voorvoegsel Black, National of Gay voor staat.

James Baldwin, de Amerikaanse neger die Amerika ontvluchtte en die niet behoort bij de Black Panthers, heeft over de burgerlijke ongehoorzaamheid en het geweldloos verzet van Martin Luther King gezegd: 'Martin is door God weet welk een hel gegaan om het Amerikaanse geweten wakker te roepen, maar nu zijn al zijn middelen uitgeput. Er zijn problemen die ook Martin Luther King niet aankan, waartegenover hij machteloos staat. Er zijn menigten van zwarte mensen, die niet langer naar de kerk gaan en niet naar dominee Martin Luther King willen luisteren. Zij zijn het produkt van een beschaving, die steeds – tenzij de neger een geweer droeg – het geweld verheerlijkte.' En Baldwin kreeg in de volgende jaren en vooral na de moord op King gelijk. De tijd van de geweldloze acties om onrecht aan te klagen, om vrijheid voor ontrechten te verkrijgen, was voorbij.

Staatsrechtelijke hervormingen – van het soort dat D'66 en de PvdA nastreven – zijn geen remedies, maar een voortzetting van wat de verontruste democraten in de jaren dertig beproefden: versterking van de democratie tot aan de sterke man, het plaatsen van het volk voor het voldongen feit, zoals de historicus Bartstra de referendum-politiek en de keuze van een sterke man door het volk pregnant omschreven heeft.⁶² Zulke 'hervormingen' manipuleren dezelfde meerderheid van het volk, die ze aanneemt, in een positie van onmondigheid en wantrouwen die vroeg of laat tot gewelddadige uitbarstingen moet leiden.

En het gebruik van geweld om maatschappelijke veranderingen af te dwingen wordt al weer verdedigd. En dan bedoel ik niet het openbreken van kasten in het Maagdenhuis, het ingooien van ruiten bij een ambassade, het kraken van huizen en zelfs niet het gijzelen van diplomaten, want dat geweld noemen doen alleen de hypocriete regeerders die dagelijks structureel geweld gebruiken en die verantwoordelijk zijn voor de productie van chemische, bacteriologische en atoomwapens en voor de genocide in Azië en Latijns-Amerika. Nee, ik bedoel precies hetzelfde als waarop Hannah Arendt in haar boek *On Violence* wijst; het

structurele geweld dat nodig is om de intellectuelen aan de macht te helpen en te houden.⁶³ Zij wijst op studenten, die teruggeworpen op zichzelf, het geweld gaan verheerlijken in navolging bij voorbeeld van Frantz Fanon (*Les damnés de la terre*), die het geweld van 'de rechtvaardigheid, de zuiverheid, de onverzoenlijkheid' aanpreeft.⁶⁴ Volgens Hannah Arendt – maar dat wordt door anderen bestreden – is Fanon sterk beïnvloed door de geweldstheorieën van de enige socialistische theoreticus die het geweld predikte als een teken van vitalisme, George Sorel. En wat Hannah Arendt niet vermeldt, is wel degelijk waar: Sorel was een bewonderaar van Mussolini en Mussolini werd bij zijn revolutie in Italië geïnspireerd door Sorel.⁶⁵

Ook als het verontruste deel van de intellectuelen naar de macht grijpt om die uit handen van de technocraten te nemen is er een minderheid aan de macht. En dan blijft de vraag gelden die Chomsky gesteld heeft: 'Welke zijn, zeer in het algemeen, de redenen om te veronderstellen dat zij wier aanspraak op macht gebaseerd is op kennis en techniek, welwillender in hun machtsuitoefening zullen zijn dan zij wier aanspraak op rijkdom of aristocratische afkomst gebaseerd is?'⁶⁶ Hannah Arendt gaat daarop verder en vraagt nog indringender: 'Welke gronden zijn er voor de veronderstelling dat de wrok jegens een meritocratie, welke heerschappij uitsluitend gebaseerd is op "natuurlijke" gaven, dat wil zeggen op hersencapaciteiten, niet gevaarlijker, niet gewelddadiger zal zijn dan de wrok van vroegere onderdrukte groepen, die tenminste de troost hadden dat hun situatie niet door een "fout" van henzelf was veroorzaakt?' Zij verbindt hieraan de sombere veronderstelling, dat toekomstige volksmenners deze wrok zullen ombouwen tot een nieuwe 'rassentegenstelling', die zal leiden tot de 'uitroeiing van hen die toevallig een hoger IQ hebben'.⁶⁷ Die conclusie lijkt mij echter niet alleen voorbarig maar vooral onlogisch. De nazi-geleerden hebben, zoals ik hiervoor al in herinnering bracht, de voorbereiding voor de eliminering van arbeidsongeschikten drastisch ter hand genomen en dat 'wetenschappelijke' werk wordt vandaag in Duitsland voortgezet in dezelfde instituten en gedeeltelijk door dezelfde geleerden. Als dan Hannah Arendt zelf voorziet dat de meritocratie van intellectuelen tegenover de macht van de on-intellectuele meerderheid 'gedwongen zal worden tirannieke en despotische vormen aan te nemen',⁶⁸ als het zeer waarschijnlijk is dat er straks een welvaartsbedreigend arbeidsoverschot zal zijn in een geautomatiseerde industriële maatschappij en als tenslotte dezelfde Hannah Arendt er terecht op gewezen heeft in haar Eichmann-boek dat 'zodra een bepaalde misdaad (i.c. genocide) eenmaal is gepleegd, vanaf dat moment het optreden van die misdaad waarschijnlijk

ker is dan daarvoor',⁶⁹ dan ligt de wetenschappelijke uitroeiing van de laagste IQ's door een meritocratie van intellectuelen meer voor de hand dan een volksgericht over de meritocratie.

Sombere vooruitzichten, maar naar mijn overtuiging niet te somber, zolang wij vasthouden aan het primaat van het opvoeren van een collectieve welvaart en weigeren deze eenvoudige vraag te beantwoorden: welke mens heeft het recht een andere mens het recht te ontzeggen zichzelf te zijn, anders te zijn, een hoger of een lager IQ te hebben, gelovig te zijn, ongelovig of bijgelovig? Democratie is nu eenmaal uiterst ongeschikt om op de snelste en meest efficiënte wijze maatschappelijke veranderingen en 'verbeteringen' – wat dat ook mogen zijn – tot stand te brengen. Misschien is het wel de langzaamste en minst efficiënte weg. Daarom past democratie bij wat bewonderaars van efficiency en technocratie 'primitieve' samenlevingen plegen te noemen, samenlevingen waarin mensen niet beter weten dan dat zij aan elkaar gelijk zijn en dus gelijke rechten en levenskansen verdienen, hoe verschillend ze onderling ook zijn van levenskracht, uithoudingsvermogen en geestelijke spankracht.

Maar op de eenvoudige vraag naar de rechten van iedere mens om 'nach seiner Fassung selig zu werden' wordt én door de establishment én door de revolutionaire studenten geantwoord dat assimilatie aan ieder van hun systemen onvermijdelijk is om de heilstaat van de toekomst te bereiken. Als in Nederland een Woonwagenwet wordt aangenomen door de volksvertegenwoordiging, waarin assimilatie van een reizende bevolkingsgroep verplicht gesteld wordt en waarin op grond van een rassenonderzoek een apartheidswetgeving wordt geïntroduceerd, dan is er nauwelijks oppositie, ook niet van studentenkant. Het opkomen voor de rechten van die paar 'zigeuners' wordt afgedaan als romantische Schwärmerei.⁷⁰

Er is geen reden om optimistisch te zijn over de toekomst van onze samenleving en zeker niet over de kansen tot verwezenlijking van een democratisch maatschappij. Hannah Arendt heeft nog hoop op de kleine landen, die een 'nieuw voorbeeld' zouden moeten stellen.⁷¹ Wie echter kijkt naar Cuba, worstelend tegen de wurging van de Amerikaanse economische blokkade, of naar Tsjechoslowakije waar de democratische lente met Russische tanks werd platgereden, weet hoezeer het systeem en het apparaat van dat systeem in staat is om elk 'nieuw voorbeeld' van kleine landen, die hun zelfstandigheid reeds lang hebben moeten prijsgeven, de nek om te draaien. Hoop kan er alleen zijn als er een massale bewustwording ontstaat van de gevaren die de mens als mens bedreigen en die hem tevens hebben gemaakt – volgens de uitspraak van prof. De Froe – tot 'een ramp voor de wereld'.⁷²

Noten

1. A. MITSCHERLICH, *Die Unwirtlichkeit unserer Städte, Anstiftung zum Unfrieden*. Frankfurt am Main, 1965, blz. 159v. (Ned. vert.: *De onherbergzaamheid van onze steden*. Hilversum-Antwerpen, 1967, blz. 143.)
2. P. J. OUD, *Het jongste verleden, parlementaire geschiedenis van Nederland*. Assen, 1968, dl. IV, blz. 4; zie ook mijn artikelen in *Vrij Nederland* van 2, 9 en 16 augustus 1969 n.a.v. G. PUCHINGER, *Collijn en het einde van de coalitie, de geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1924*, Kampen, 1969; over het gebruik van Ned. wetenschappelijke bevolkingsgegevens in Nazi-Duitsland zie: L. C. MAZIREL, *Mensen in de sorteermachine* (brochure in fotokopie, n.i.d.h. 1970).
3. L. POLIAKOV en J. WULF, *Das Dritte Reich und seine Denker*. Dokumente. Berlin-Grünwald, 1959, passim.
4. Zie het verslag van M. van Amerongen van een door Vrij Nederland georganiseerd forum over de volkstelling 1971 in VN van 7-11-'70.
5. Sextant, gemeenschappelijk nummer van de tijdschriften Sextant en Seq, jan. 1971, blz. 31.
6. ALDOUS HUXLEY, *Brave New World*, 1932; Ned. vert.: *Heerlijke nieuwe wereld*. Amsterdam³, 1964, blz. 122v.
7. L. C. MAZIREL, *De liquidatie van de 'lagere standen'*, in: *Vrij Nederland* van 25-10-'69; Voor een verdere uitwerking van de Duitse 'wetenschappelijke' werkzaamheden zie mijn artikelen in *Vrij Nederland* van 27-2 en 13-3-'71.
8. ARTHUR LEHNING, *De draad van Ariadne, essays en commentaren*. Amsterdam, 1966, blz. 69; A. L. CONSTANDSE, *Anarchisme van de daad*. Den Haag, 1969, blz. 25.
9. LEHNING, a.v., blz. 70.
10. H. HERZFELD, *Geschichte in Gestalten* (Fischer Lexikon 38). Frankfurt am Main, 1963, II, blz. 223v.; LEHNING, a.v., blz. 68; *Wilhelm von Humboldt, Briefe*, München 1952, blz. 66vv en 465vv.
11. CLARA MEYER-WICHMANN, *Misdaad. straf en maatschappij*. Utrecht z.j. (1930), blz. 205.
12. JOHN STUART MILL, *On Liberty*. Ned. vert.: *GEDACHTEN OVER VRIJHEID*. Groningen, 1859, blz. 5 en 152, geciteerd door P. H. WINKELMAN, *De vrijheid sedert John Stuart Mill*. Groningen-Djakarta, 1950, blz. 4 en 7; in de serie '*Politische Texte*' verscheen een nieuwe duitse uitgave van *On Liberty: John Stuart Mill, Über Freiheit*, Frankfurt-Wien 1969.
13. JAN ROMEIN, *De democratie als voorwaarde voor sociale gemeenschapsvorming in de westerse beschaving*, in: *Democratie, achtergronden en mogelijkheden*, Amsterdam 1946, blz. 90 (herdrukt in JAN ROMEIN, *Tussen vrees en vrijheid*. Amsterdam, 1950).
14. ROMEIN, a.v., blz. 84.
15. M. P. VRIJ, *De grondslagen van democratie*, in: *Democratie, achtergronden en mogelijkheden*, a.v., blz. 52; A. M. DONNER, *Democratie en geestelijke vrijheid*, in: *ibidem*, blz. 114v.; zie voor een korte samenvatting van de Atheense democratie: W. A. BONGER, *Verspreide geschriften*. Amsterdam, 1950, dl. II, blz. 185.
16. MAX WEBER, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904, 1905); (voor een samenvatting en inleiding zie: MAX WEBER, *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*. Stuttgart 1956, blz. xv en 357) zie ook R. TAWNEY, *Religion and the rise of capitalism*, 1922.
17. C. VAN DE KIEFT, *De Staten-Generaal in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdvak* (1464-1555), in: 500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Assen 1964, blz. 1 v.
18. ROMEIN, a.v., blz. 83.
19. H. J. POS, *De crisis in het denken*, in: *Democratie, achtergronden en mogelijkheden*, a.v., blz. 13vv.; ROMEIN, a.v. blz. 80.
20. G. M. TREVELYAN, *History of England*. Londen, New York, Toronto³, 1947, blz. 472.

21. JAN ROMEIN, *De dialectiek van de vooruitgang*, in: id., *Het onvoltooid verleden*, Amsterdam², 1948, blz. 13 v.
22. W. VAN RAVESTEYN, *Het socialisme aan de vooravond van de wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam 1960, dl. III, blz. 37.
23. id., blz. 40.
24. W. A. BONGER, *Problemen der democratie*. 1934, blz. 15 n.; cfr. M. P. VRIJ a.v., blz. 69.
25. ROMEIN, *Democratie als voorwaarde*, a.v., blz. 88v.
26. H. ŁASKI, *Parliamentary Government in England*. 1938, geciteerd door Jan Romein, a.v., blz. 87.
27. P. J. TROELSTRA, *Gedenkschriften*. Amsterdam, 1929, dl. III blz. 5 en 27.
28. Cfr. het verslag van een discussie Den Uyl-Mandel in *Vrij Nederland* van 7-12-'68.
29. ANDRÉ GORZ, *Le socialisme difficile*. 1967; Ned. vert.: *Het moeilijke socialisme*, Amsterdam 1968, blz. 12v.
30. Voor een korte samenvatting van de Spaanse burgeroorlog: RUDOLF DE JONG, *De Spaanse burgeroorlog*. Den Haag, 1963 en A. L. CONSTANDSE, *Anarchisme van de daad*, a.v., blz. 143vv.
31. In de serie artikelen die ik in *Vrij Nederland* schreef onder de titel *Een zondagskind in de politiek* en die binnenkort in boekvorm verschijnt, ben ik uitvoerig ingegaan op deze relaties tussen corporatisme en sociaal-democratie. Zie ook het deel van IGOR CORNELISSEN in zijn met Marius Broekmeyer geschreven boek: *Arbeidersraad of ondernemersstaat*, Amsterdam, 1969.
32. (HUGUES BOEKRAAD), *Nota Veringa, De grenzen aan de democratisering*. Nijmegen, 1969, blz. 24; *Johannes Agnoli en Peter Brückner, Die Transmutation der Demokratie*, Frankfurt 1968.
33. H. TH. J. F. VAN MAARSEVEEN, *De heerschappij van de ministerraad*. Den Haag, 1969, blz. 20 en 30 noot 2.
34. VAN MAARSEVEEN, a.v., blz. 28v.
35. C. H. E. DE WIT, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848*. Heerlen, 1965.
36. Dit geschrift van Domela is anoniem verschenen onder de titel: *Een vergeten Hoofdstuk, Blanke slaven*, supplement op het historische gedenkboek 'Eene halve eeuw' 1848-1898, premie van het Nieuws van den Dag, Amsterdam 1898.
37. L. J. ROGIER, *Koningin Wilhelmina*, in: *Adieu van een volk*. Amsterdam 1963, blz. 66.
38. JAN ROGIER, *Om algemeen kiesrecht en sociale revolutie (1879-1918)*, in: *500 jaren Staten-Generaal*, a.v., blz. 273vv.
39. JAN ROGIER, a.v., blz. 259.
40. ARTHUR LEHNING, *De draad van Ariadne*, Amsterdam, 1966, blz. 76; de omschrijving 'een symbool van de massa' is ontleend aan Henriette Roland Holst.
41. TROELSTRA, *Gedenkschriften*, a.v., dl. IV, blz. 336.
42. id., dl. IV, blz. 64.
43. id., dl. II, blz. 226.
44. id., dl. IV, blz. 308.
45. id. dl. III, blz. 249.
46. id., dl. III, blz. 250; *Handelingen Tweede Kamer 1913-1914*, blz. 525.
47. TROELSTRA, a.v., dl. IV, blz. 315.
48. id., dl. IV, blz. 317.
49. id., dl. III, blz. 5.
50. id., dl. IV, blz. 54.
51. id., dl. IV, blz. 329.
52. ROEL VAN DUYN, *De boodschap van een wijze kabouter*. Amsterdam, 1969, blz. 91.
53. A. L. CONSTANDSE, *Anarchisme van de daad*. Den Haag, 1969, blz. 110v.
54. MONTAIGNE, *Essais* (uitg. Garnier) Parijs, 1962, dl. I, blz. 197vv. In de appen-

dix achter in dl. II van deze uitgave staat een opstel van de bewerker, Maurice Rat, over Montaigne en De la Boétie, waarbij tevens Montaigne's brief aan zijn vader, 'discours sur la mort de feu M. de la Boétie' is opgenomen; in de serie 'Politische Texte' is onlangs een Duitse vertaling van het politieke pamflet van Etienne de la Boétie verschenen: *Etienne de la Boétie, Über die freiwillige Knechtschaft der menschen*, Frankfurt-Wien 1968.

55. MAURICE RAT, a.v. (zie noot 54), in dl. II, blz. 579v.

56. CONSTANDE, a.v., blz. 111v.

57. id., blz. 116.

58. MARTIN LUTHER KING, *Why we can't wait*; Ned. vert.: *Waarom wij niet langer kunnen wachten*. Amsterdam, 1964, blz. 93vv.

59. id., blz. 104; cfr. mijn 'profiel' van King in de Volkskrant van 20-10-'65, waaruit ik enkele passages overnam.

60. Gesprek met K.L. Poll in Hollands Maandblad, jan. 1971.

61. id.; zie ook NRC-Handelsblad van 3-2-'71.

62. J. S. BARTSTRA, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van de landen van onze beschavingskring, van 1648 tot heden*. 's-Hertogenbosch², 1960, dl. II blz. 253.

63. HANNAH ARENDT, *On Violence*; Ned. vert.: *Geweld/macht en onmacht*. Utrecht-Antwerpen, 1970, passim.

64. DAVID CAUTE, *Frantz Fanon*. Amsterdam, 1970, blz. 80. Van *Les damnés de la terre* verscheen een Nederlandse vertaling onder de titel *De verworpenen der aarde*. Utrecht-Antwerpen 1969.

65. id., p. 81; HANNAH ARENDT, a.v., blz. 19 en 84vv.; LAURA FERMI, *Mussolini*, Utrecht, 1965, blz. 69vv.

66. HANNAH ARENDT, a.v., blz. 127; NOAM CHOMSKY, *American power and the new mandarins*, New York 1969, blz. 27; Ned. vert.: *De macht van Amerika en de nieuwe mandarijnen*. Utrecht-Antwerpen, 1970.

67. HANNAH ARENDT, a.v., blz. 127v.

68. id., blz. 128; L. C. MAZIREL, *De liquidatie van de 'lagere standen'*, in: *Vrij Nederland* van 25-10-'69.

69. HANNAH ARENDT, *Eichmann in Jerusalem*. New York, 1965; Ned. vert.: *De banaliteit van het kwaad*. Amsterdam, 1969, blz. 265.

70. L. C. MAZIREL, *De wet 'nieuwe regelen ter bevordering van het maatschappelijk welzijn van de woonwagenbevolking'* (Woonwagenwet), in: *Nederlands Juristenblad*, 23 maart 1968, nr. 12, blz. 289vv.; zie ook mijn artikelen in *Vrij Nederland* van 16-9-'67 en 30-9-'67.

71. HANNAH ARENDT, *Geweld*, a.v., blz. 101v.

72. BIBEB, *De mens is een ramp voor de wereld*. Amsterdam, 1969, blz. 29.

Democratie en bedrijfsleven

Stel dat je, voor het eerst van je leven, bezielde met hoge democratische idealen een bedrijf binnenkomt. Zou er iets te vinden zijn wat op democratische praktijk wijst? De directeur – als het er één is – vergadert waarschijnlijk met zijn topmedewerkers. Ze mogen meepraten, maar tenzij de directeur zelf anders afspreekt, is hij de man die de uiteindelijke beslissing neemt in alle zaken. Als er aandeelhouders zijn zullen de aandeelhouders hem verantwoordelijk houden, en niet zijn medewerkers – een extra rem op iedere bereidheid om in twijfelgevallen het doorhakken van knopen uit handen te geven. Hij kan delegeren, en zal dat in een bedrijf van enige omvang terwille van de goede gang van zaken – wie kan alles overzien in een groot geheel – wel moeten. Maar de delegatie kan zowel ruim als nauw omschreven zijn, en kan bovendien op ieder moment van boven af worden ingetrokken.

En zijn stafbesprekingen en delegaties van bevoegdheden democratische procedures? De rest van de werknemers heeft in de topleiding niets in te brengen. Als het productieproces een lopende band omvat is hun vrijwel ieder initiatief in de bedrijfs-situatie ontnomen. Maar ook zonder zo'n mechanisch hulpmiddel kan er van volstrekt onzelfstandig optreden sprake zijn. F.W. Taylor, de grootvader van de arbeidsanalyse, begon tenslotte ook een zakkendrager zo te dressereren dat de man alleen nog maar handelde zoals hem gezegd werd (hij verdiende daar meer mee). Maar één keuze staat de werknemer op ieder niveau te allen tijde open: ontslag nemen, en kijken wat er voor andere mogelijkheden zijn.

Democratie en bedrijf

Dit is een summier samenvatting van de situatie in een bedrijf, of een overheidsdienst, op zijn allersomberst. Het bedrijfs-sociologisch onderzoek heeft tussen de twee wereldoorlogen voor het eerst 'ontdekt' dat er naast de formele regels van het bedrijf een

'ondergronds' regelstelsel bestaat, de ongeschreven wetten die, al dan niet verklaarbaar, in een werkgemeenschap zijn ontstaan, en waar tenminste de lagere maar in feite dikwijls ook de hogere chefs al dan niet noodgedwongen rekening mee houden. De formeel onmondige als een geoliede machine lopende werknemer heeft als lid van een groep zijn eigen groepsregels. Sinds deze ontdekking beijveren de bedrijfs-sociologen zich, van die situatie gebruik te maken. Met redelijk tot groot succes is er geëxperimenteerd met het geven van een soort soevereiniteit in eigen kring aan werkgroepen: ploegen mogen hun eigen rooster maken, zich zelfs bezighouden met de indeling van de produktie. Nog een stap verder, en de onderneming kent ook nog een inspraakorgaan op centraal niveau, de ondernemingsraad, democratisch gekozen door de meerderjarige werknemers. Vaak bestaat overigens de ondernemingsraad zonder 'democratisering' in de werkgroepen. In Nederland is zoals bekend de ondernemingsraad in grotere ondernemingen verplicht. De wet schrijft voor dat het voorzitterschap automatisch toevalt aan de werkgever. De verdere reële bevoegdheden van de raad onder de oude wetgeving zijn nagenoeg nihil. Als zij het niet eens is met de werkgever, kan zij dat zeggen, de werkgever kan zeggen dat hij het met zichzelf zéer eens is, en de raad blijft slechts over om naar de vakbonden te lopen – meestal rijkelijk vertegenwoordigd in de raad zelf – en een staking te overwegen.

Op die manier beschouwd is de staking een democratisch machtsmiddel: de grote meerderheid in het bedrijf, vertegenwoordigd door de ondernemingsraad – of door anderen, als die raad niet goed werkt – heeft verlangens. De kleine minderheid, de topleiding, komt daar niet aan tegemoet, maar tracht haar minderheids-zin door te zetten. De meerderheid kan de minderheid niet volgens een parlementaire procedure afzetten – zij kan wel trachten doorvoering van het minderheidsstandpunt te verhinderen door te staken.

Uiteraard komt de ondernemingsraad in verreweg de meeste gevallen voor zonder de eigenlijk voor de hand liggende onderbouw van een minimale (mede-)zeggenschap op afdelingsniveau. De merkwaardige constructie is dan, dat de formeel onmondige werknemer ineens aan de top van het bedrijf, ver boven de afdelingen, een vertegenwoordiging heeft.

Waarschijnlijk belangrijker dan de ondernemingsraad zijn bij het vormen van een tegenwicht tegen de autocratische of oligarchische structuur van de bedrijfsleiding de externe werknemersorganisaties, de vakbonden, die tegenwoordig een geïnstitutionaliseerd deel van het economisch leven zijn. Als pressiegroep en verwerker van klachten is de vakorganisatie niet te onderschat-

ten hoe slecht zij soms – zie het voorbeeld van de strokarton-industrie in Oost-Groningen – ook blijkt te werken. Maar terwijl de procedures binnen het bedrijf meestal formeel uitgesproken ondemocratisch zijn (met als enige, onbeduidende uitzondering de ondernemingsraad huidige stijl), waartegenover een informele organisatie met op sommige punten meer democratische trekken kan staan, is de vakorganisatie formeel parlementair-democratisch met gekozen functionarissen op de meeste niveaus, maar in feite, informeel, dikwijls een tamelijk oligarchische structuur. De laatste jaren wint de gewoonte terrein om in roerige bedrijfstakken c.a.o.'s per referendum expliciet aan alle leden voor te leggen, maar in tal van rustiger bedrijfstakken worden deze namens de leden be-onderhandelde overeenkomsten alleen door het 'parlement' van de organisatie goedgekeurd, een wat vaag lichaam dat zich zelden of nooit openlijk tegen de eigen bestuurders-onderhandelaars afzet. Zo is ook de aanwijzing van bestuurders, zeker op de hogere niveaus, geen zaak van echte democratie. Van een keuze tussen meerdere kandidaten is meestal geen sprake: de top van de vakorganisatie vecht van te voren uit, wie boven mag komen drijven, en presenteert hem als dé kandidaat. (Zie bijvoorbeeld hoe het NVV drs. H. ter Heide lang voor zijn officiële verkiezing als dé opvolger van Kloos presenteerde.) De Nederlandse vakbeweging is op dit punt niet uniek: vakorganisaties waar het formele quasi-parlementaire bestuursstelsel echt inhoud heeft gekregen zijn zo zeldzaam, dat het enige bekende voorbeeld, de International Typographers' Union in de Verenigde Staten, in allerlei boeken over de economische sociologie genoemd wordt.

Ook zonder overmatige somberheid is het beeld van de positie van de werknemers in de meeste bedrijven vanuit een oogpunt van democratie niet zo vrolijk: noch in zijn bedrijf, noch in zijn eigen vakorganisatie, die zijn belangen tegenover het bedrijf behartigt, heeft hij meer dan een minimale zeggenschap. In beide gevallen bestaat, afgezien van het lokale niveau – de werkgroep en de vakbondsafdeling –, voor de gemiddelde werknemer zelfs geen direct contact met de leiding. Regelmatig wijst hij zijn afgevaardigden aan, en geeft hun zijn belangen in handen. De constellatie waarin die afgevaardigden verkeren, zowel in het bedrijf als in de vakbond – zij 't in de eerste situatie nog steeds veel meer dan in de laatste – is gewoonlijk tamelijk ongunstig voor beïnvloeding op essentiële punten. Er is een excuus: ondernemingsraden blijken inderdaad vaak meer belangstelling te tonen voor de nieuwe fietsenstalling dan voor de aanschaf van een ingewikkelde machine. Dit is geen voldoende excuus. On-

ondernemingsraden zijn ook zelden vooraf doordrongen van de relatieve betekenis van verschillende beslissingen, en ondervinden ongetwijfeld hun eigen machteloosheid als een rem.

Inmiddels is door een nieuwe wet een andere weg ingeslagen, waarbij de bevoegdheden van de ondernemingsraad worden verruimd. De raad krijgt een vetorecht bij de benoeming van commissarissen, waarvan verwacht wordt, dat het zal leiden tot doorbreking van de tamelijk gesloten groepen waaruit nu de meeste commissarissen van open NV's gerekruteerd worden. Vooruitlopend op de verwachte ontwikkeling hebben enkele bedrijven nu al commissarissen met een vakbondsverleden aangezocht. Bovendien moet voor de beleidszaken die de werknemers het meest raken verplicht advies van de ondernemingsraad worden ingewonnen. Ondanks dit alles is en blijft de ondernemer de leider van het bedrijf – zoals het PvdA-kamerlid Wieldraaijer in een bijdrage over het wetsontwerp in *Socialisme en Democratie* terecht opmerkt: 'Medebeslissingsrecht (voorgestaan door D'66) is echter in de huidige vennootschapsstructuur niet werkbaar, omdat D'66 niets regelde ten aanzien van de eigendomsverhoudingen over de kapitaalverstrekking.'¹

In deze opmerking zit hét knelpunt van alle pogingen om binnen de huidige constellatie de werknemers meer rechten te geven binnen de onderneming: de onderneming is en blijft het eigendom van niet daar werkzamen, of van de directeur(en) persoonlijk, en is voor haar kapitaalvoorziening van deze groep en van andere externe instanties afhankelijk.

Nationaal niveau: de economische politiek

Als ik het wat losweg opgeschreven voorgaande samenvat, is er in de Nederlandse onderneming slechts in beperkte mate sprake van democratie en staat de structuur van het eigendomsrecht een verdere ingrijpende uitbreiding in de weg. Ik kom hier later nog op terug. Hoe staat het buiten de onderneming?

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn de representanten van de vakbeweging in de meeste bedrijfstakken – vooral de nog steeds groeiende dienstverleningssector is een nootore uitzondering – erkend als volwaardige partners bij het vaststellen van de lonen en overige arbeidsvoorwaarden. In de industrie heeft deze inschakeling van de vakorganisaties zich in toenemende mate uitgestrekt tot zaken van meer algemeen economisch belang: sanering van bedrijven en bedrijfstakken, het verdedigen van de gezamenlijke belangen in de bedrijfstak, enz. De betekenis van deze inschakeling van de vakbeweging kan niet

worden onderschat, maar een gesprek vakbewegingsbestuurder-werkgever is nog weer iets anders dan democratie. De 'democratische inhoud' van zo'n gesprek wordt bepaald door de mate waarin de vakbewegingsbestuurder – en eventueel de werkgeversrepresentant – geacht kan worden de verlangens van zijn achterban te vertegenwoordigen. Op 30 oktober 1970 is in het NVV-kaderblad *De Band* door enkele medewerkers van het NVV onder meer hierover een rapport gepubliceerd, dat die inspraak van de werknemers in de cao-onderhandelingen zeer laag aanslaat: 'De centrale leiding in de loonpolitiek,' aldus dit stuk, 'en het in acht nemen van macro-economische doeleinden bij het vaststellen van de onderhandelings-eisen, hebben tot de situatie geleid dat de betrokkenheid van de leden bij het vaststellen van hun arbeidsvoorwaarden tot een minimum is gedaald. De inhoud van de cao is tot op grote hoogte een produkt van de leiding zonder inspraak van de leden.'² Er is überhaupt weinig sprake van doorstroming van de leden naar de vakbewegingstop (waar de makers van het net aangehaalde stuk verandering in willen brengen). Deze hele materie is na jarenlang doorsudderen in de vakbeweging nu eindelijk in ruime kring in discussie gekomen. Er wordt steeds meer onvrede gevoeld met het grotendeels op coöptatie berustende systeem waarmee de vakbonden hier – zoals bijna overal ter wereld – worden geleid en met het gebrek aan inspraak van de leden in wat de leiding doet. In de zomer van 1970 dook een werkgroep van 'kritische vakbondsbestuurders' op, die na een eerste onvriendelijke ontvangst bij de vakbondsleiding nu toch succes blijkt te hebben. In hetzelfde nummer van *De Band* werd een rapport van deze werkgroep gepubliceerd. De discussie is begonnen, hoe het afloopt valt niet te voorspellen.

Op het niveau van het centraal economisch beleid is de invloed van de vakbeweging eveneens groot. Gedurende de eerste vijftien na-oorlogse jaren hebben zowel werknemers- als werkgeversorganisaties zich terwille van de wederopbouw veelal geschikt naar de wensen van de rijksoverheid. Vanaf zo omstreeks 1960 zijn werknemers en werkgevers gaan streven naar een onafhankelijker positie, wat eind 1970 is geculmineerd in het onder grote druk van twee vakcentrales, het NVV en het NKV, afschaffen van de bepaling, die de regering de bevoegdheid geeft in te grijpen in afzonderlijke collectieve arbeidsovereenkomsten.

Wat de mate betreft, waarin de vakbeweging bij het voeren van het centraal economisch beleid de werknemerswensen representeert, geldt hetzelfde als hiervoor ten aanzien van deze representatie bij de cao-onderhandelingen werd gezegd. Er is nauwelijks sprake van representatie – niet de wensen van de leden staan voorop (die zijn ook niet voldoende op de hoogte om veel

wensen te hebben), maar de meningen van de experts binnen de vakorganisaties, die eerder de neiging zullen hebben te denken vanuit het belang van hun organisatie dan vanuit het toch nauwelijks gekende ledenbelang (het is het belang van de organisatie om enerzijds veel invloed uit te oefenen, anderzijds zoveel indruk bij de leden te maken, dat die niet weglopen).

Waar de werknemersorganisaties invloed hebben in het economisch bestel, blijken zij nauwelijks democratisch te fungeren.

Helemaal buiten werkgevers- en werknemersorganisaties om – althans formeel – werkt het parlement in op de economie. De volksvertegenwoordigers zijn democratisch gekozen – hoe waar dat is laat ik graag over aan deskundigen – en kunnen het economisch beleid van de regering beoordelen en eventueel afwijzen. De praktijk is, dat dit ook wel gebeurt, maar in beperkte mate. Geen volksvertegenwoordiger is in staat om volwaardig weerwerk op een volledige begroting te geven, omdat hij het enorme deskundige apparaat mist, dat achter de regering staat – wat niet wegneemt dat een toevallig gespecialiseerde parlementariër wel degelijk invloed kan uitoefenen. Er is dus een stukje democratie in het economisch beleid langs deze weg – indien en voorzover de parlementsleden inderdaad economische verlangens van hun achterban weergeven, want ook in de politieke partijen is de doorstroming van de basis naar boven (en veel meer nog dan in de vakbeweging, ook omgekeerd) zeer gering.

De politieke achterban heeft bovendien, net als de vakbondsleden, dikwijls maar een vage notie van wat haar wensen op economisch terrein zijn, laat staan van de praktische mogelijkheden en moeilijkheden bij het realiseren van die wensen.

Dat is er dan gerealiseerd van economische democratie: een bedrijfsleven met weinig zeggenschap van de meeste betrokkenen, een vakbeweging (en werkgeversorganisaties) waar experts de dienst uitmaken, een parlement dat zelfs de expertise op de meeste terreinen mist om het beleid volledig te kunnen beïnvloeden. Het systeem werkt niettemin – als de respectieve achterbanen zich maar koest hielden, en niet geregeld in al dan niet gefundeerde uitbarstingen hun onvrede uitten, zou het waarschijnlijk werken als een perfecte technocratie, waarin de belangen tegenstellingen in een goed vriendschappelijk gesprek zouden kunnen worden opgelost. Gelukkig loopt steeds wel weer ergens een stuk achterban te veel uit de pas, om die aangename situatie te laten ontstaan: bij de gratie van de onrust is er enige democratische invloed op het Nederlandse economische bestel.

Het kader van de besluitvorming

In het voorgaande is impliciet aangenomen, dat de democratie betekent: de mogelijkheid voor de bij een beslissing of pakket samenhangende beslissingen betrokken subjecten, om invloed uit te oefenen op die beslissing of dat pakket van beslissingen. Directe democratie, waarbij de betrokken subjecten niet slechts invloed uitoefenen, maar ook zelf de besluiten nemen, gaat verder dan dit democratie-begrip. Op afdelingsniveau in een bedrijf is het ongetwijfeld haalbaar, maar voor vrijwel alle andere economische beslissingen geldt, dat er zoveel betrokkenen zijn, en dat de details van de beslissing zo ingewikkeld zijn, dat het terwille van een minimale efficiëntie in besluitvorming noodzakelijk wordt met afgevaardigdengroepen te gaan werken. Vandaar dat ik een dergelijke indirecte democratie uitdrukkelijk in deze beschouwing heb betrokken. Indirecte democratie vereist echter doorstroming van opvattingen, zodat de afgevaardigdengroep de in de gehele betrokkenengroep levende ideeën adequaat kan weergeven. Het is voor een democratische procedure mijns inziens niet voldoende, dat de meerderheid beslist én dat de betrokkenen of hun afgevaardigden de beslissing zelf uitvoeren. Noodzakelijk is, dat alle standpunten die enige betekenis hebben in discussie zijn geweest, en dat de uitvoerende macht – die niet noodzakelijk de beslissende macht is; ook alweer terwille van de efficiëntie zal vaak een splitsing gewenst zijn – zich aan de aldus tot stand gekomen beslissing conformeert.

Natuurlijk gaat het hier niet om de democratie *sec*: het gaat om de democratie in de economische besluitvorming, die onherroepelijk plaatsheeft binnen een bepaald kader, een kader bepaald door:

1. de economische orde – het 'coördinatiebeginsel' in de betrokken volkshuishouding, dat wil zeggen, het antwoord op de vraag of de markt dan wel een vorm van centrale leiding *primaire* is bij het coördineren van individuele economische besluiten;

2. de rechtsorde, waaruit met name bepaalde eigendomsverhoudingen voortvloeien;

3. de concrete beleidsinhoud die de overheid invult in het zo geschapen kader van economische en rechtsorde;

4. de concrete beleidsinhoud, die de producenten invullen. De consumenten hebben ongetwijfeld invloed, maar treden niet als een verenigd blok op, wat ze zowel minder grijpbaar als minder belangrijk maakt. De meerderheid van de consumenten is bovendien óf producent, óf – in een gezinsverband – nauw met de produktie verbonden.

Met deze omschrijvingen in de hand kunnen diverse vragen worden gesteld, zoals:

– In hoeverre is er sprake van democratie in bovenomschreven zin bij de economische besluitvorming?

– Kan deze democratie uitgebreid worden?

– Zullen zich wrijvingsverschijnselen voordoen bij het toepassen van democratische procedures op verschillende niveaus?

– Zo ja, zijn deze verschijnselen op te heffen, of moet het ene niveau van besluitvorming boven het andere prevaleren – en hoe dan? Moet, bijvoorbeeld, de beslissing van een parlement de beslissing van de bedrijfsgenoten in een bepaalde sector kunnen vernietigen?

De economische orde

De bestaande economische orde is er een, waarin de vrije ruil op de 'markt' in abstracte zin het overheersende coördinatiebeginsel is voor de vraag en het aanbod van goederen en diensten. De overheid grijpt wel aan alle kanten in de markt in, maar meer om het mechanisme 'bij te sturen' dan om het af te schaffen. Hoofddoel is het globaal ordenen van de markt, door het tegengaan van exorbitante schommelingen en van marktresultaten, die bepaalde groepen in de samenleving benadelen of zouden kunnen benadelen. Zonodig, en het is vóók nodig, herstelt de overheid verbroken evenwichten tussen marktpartijen op kunstmatige wijze, door produkten uit de markt te nemen, door in prijsvorming in te grijpen, of door het voeren van een loonbeleid op de arbeidsmarkt. (De lonen niet boven een bepaald niveau laten stijgen, wil in feite zeggen, de macht van de marktpartij werknemers beperken ten gunste van de marktpartij werkgevers – wat niet betekent dat de overheid met een dergelijk ingrijpen het werkgeversbelang in het oog heeft; misschien denkt zij wel aan het consumentenbelang.)

Het 'coördinatiebeginsel' vrij ruilverkeer op de markt veronderstelt geen bepaalde organisatie van de produktie-eenheden. Het eigendomsregime dat in West-Europa overheerst, particulier eigendom in handen van 'kapitaalverschaffers', brengt in zijn zuiwere vorm mee, dat de kapitaalverschaffers de sterkste partij in het economisch bestel zijn. Zij hebben het meest schaarse produktiemiddel in handen, en trachten daarvoor een zo groot mogelijke beloning te krijgen – zoals iedereen voor zijn produktiemiddel een zo groot mogelijke beloning nastreeft. Omdat kapitaal het meest schaars is, is het echter het belang van het bedrijf de kapitaalverschaffers het meest terwille te zijn.

Deze zuivere vorm bestaat volstrekt niet altijd. Waar zij niet bestaat, wordt het eigendomsrecht van de kapitaalverschaffers uitgehouden: zij krijgen niet meer de voorkeursbehandeling en -beloning, maar worden als lastige elementen uit de weg gehouden. Als eenmaal dit stadium bereikt is, vallen belangrijke weerstanden bij de eigenaren om de organisatie te wijzigen weg, omdat het eigendomsrecht van die eigenaren bezig is weg te vallen.

De bestaande organisatievormen van de productie-eenheden, de ondernemingen, zijn in theorie democratieën van kapitaalverschaffers, zonder democratie van de werknemers in hun kwaliteit van werknemer. Zij worden geacht hun produktiemiddel, arbeid, op een markt te leveren, terwijl het kapitaal soms op niet-marktmatige wijze wordt verworven, en met andere overwegingen dan winstmaximering op korte termijn wordt geleverd (wat strijdig lijkt met het streven naar maximale beloning van de kapitaalverschaffers, maar dat op langere termijn niet noodzakelijk is. Slechts wordt ervan uitgegaan, dat de kapitaalverschaffers méer gebonden zijn aan de onderneming dan de werknemers). Een democratie van werknemers met een subsidiaire positie voor de kapitaalverschaffers is evengoed denkbaar.

Het is mogelijk op (quasi-)marxistische wijze te beschrijven hoe de verhouding kapitaal-arbeid zich de afgelopen eeuw heeft ontwikkeld. Zo beschrijven Baran en Sweezy in hun bekende boek *Monopoly Capital*³, hoe de 'meerwaarde' voortdurend stijgt, en de volkshuishouding onder het kapitalistische stelsel geen mogelijkheden heeft om deze meerwaarde op min of meer automatische wijze aan te wenden. Voornamelijk in militaire uitgaven vindt het te veel zijn weg. De stijging van het surplus wordt veroorzaakt door het bestaan van bedrijfstakken met een monopolistische marktstructuur, waar permanent winsten worden gemaakt (bij een markt met volkomen concurrentie zijn de mogelijkheden om voortdurend winst te maken, veel beperkter). De meerwaarde (het surplus) bestaat dan uit winst, rente, grondrente, en de verkoopkosten, die gemaakt worden om de geproduceerde goederen aan de man te brengen. In deze zienswijze is de wijze van totstandkoming van de lonen een gegeven. Wat Baran en Sweezy in feite doen is Marx' conjunctuurtheorie (een onderconsumptietheorie) in een gewijzigde versie en als een structuurtheorie presenteren. Voor deze presentatie is het leerstuk van de arbeidswaardeleer niet nodig. De twee Amerikaanse auteurs konden verder putten uit hun aanzienlijke kennis van de niet-marxistische economie-benadering (Sweezy leverde belangrijke bijdragen aan de theorie van de prijsvorming). De oplossing die deze twee marxisten geven voor de onderconsumptie waarmee

de kapitalistische samenleving steeds weer bedreigd wordt, is een rationeel stelsel. Vooral uit andere publikaties, met name van Sweezy, blijkt dat het daarbij gaat om een stelsel van centrale leiding. Een dergelijk stelsel is in zijn meest zuivere vorm weinig democratisch. Economische en technische specialisten maken het centrale plan, met alleen aan de top controle van een parlement – dat, zo blijkt in de praktijk, gewoonlijk de kennis van zaken mist om 'weerwerk' te geven tegen de voorstellen van de specialisten.

Van de zich wijzigende verhouding tussen kapitaal en arbeid is nog een andere benadering mogelijk (die de theorie van Baran en Sweezy als belangrijke bijdrage tot een beter begrip van de kapitalistische economie niet aantast). Deze aanpak, die de laatste tijd ook in bepaalde kringen in Nederland enig opgeld doet, stelt dat de relatieve schaarsteverhoudingen tussen kapitaal en arbeid zich gewijzigd hebben. Arbeid, steeds meer 'voorgevormd' in een vaak zeer langdurig scholingsproces, is niet langer het gemakkelijk vervangbare produktiemiddel van vroeger. De relatieve hoeveelheid kapitaal en vooral de produktiviteit van het kapitaal, zou daarentegen steeds meer toegenomen zijn. Naarmate voor een bepaalde hoeveelheid produkt meer kapitaal en minder arbeid nodig is, wordt arbeid relatief belangrijker. Geef daarbij, dat in een situatie van volledige werkgelegenheid de arbeid niet alleen belangrijk, maar ook schaars is, en de positie van de leveranciers van deze produktiefactor wordt zeer sterk.

Dit tast de machtspositie die ondernemingen op hun afzetmarkten kunnen hebben volstrekt niet aan. Ook de werknemers zijn bij de onderneming betrokken als een partij die voordeel heeft bij een beter bedrijfsresultaat. De strijd gaat – als er sprake is van 'strijd' – om de verdeling van het totale resultaat tussen de kapitaalverschaffers en de leveranciers van arbeid (grond speelt als afzonderlijke produktiefactor geen belangrijke rol meer). Hoe sterker de relatieve positie van de leveranciers van arbeid ten opzichte van de kapitaalverschaffers, hoe meer kans ze hebben om een groter deel van het bruto-resultaat in handen te krijgen en om hun stempel te drukken op de leiding en de economische doelstellingen van de onderneming. Binnen de Nederlandse vakbeweging zijn mensen die juist op grond hiervan verwachtingen koesteren (zoals de nieuwe nvv-voorzitter drs. H. ter Heide, zo bleek tijdens een persconferentie) voor de versterking van de positie van de werknemers. Dat bij de vakbeweging deze gedachte leeft, betekent uiteraard, dat er primair gedacht wordt aan het versterken van de positie van de vakbeweging in het bedrijf – waar zij nu in ons land, anders dan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, nauwelijks invloed heeft.

Niet de afzonderlijke werknemers, maar de in de vakbeweging en als vakbeweging georganiseerden, moeten de mogelijkheden om op grond van de gewijzigde schaarsteverhoudingen meer macht voor de factor arbeid te verwerven, realiseren. Dat betekent dan, dat de machtsfactor arbeid als externe groep in het bedrijf opereert, ongeveer zoals een groep niet bij het bedrijf betrokken familieleden-aandeelhouders in een familie-nv. een machtsfactor kan zijn.

In het nieuwe vennootschapsrecht heeft de vakbeweging een wapen, om haar positie in het bedrijfsleven te versterken: het feitelijke vetorecht dat de ondernemingsraden krijgen bij de benoeming van commissarissen betekent niet, dat er bedrijfsgenoten in commissariaatsposten kunnen worden geschoven, want de nieuw te benoemen werknemerscommissarissen mogen juist niet in het bedrijf zelf werkzaam zijn. De vakbeweging is dan het meest aangewezen rekruteringsveld. Met democratisering binnen het bedrijf heeft een dergelijke verandering evenwel weinig te maken. Het resultaat zal zijn, dat een nieuwe groep controleurs van het ondernemingsbeleid ontstaat. Of het veel uithaalt moet nog worden afgewacht. De ervaringen in West-Duitsland zijn op dit punt niet onverdeeld gunstig⁴.

Als de theorie van de gewijzigde machtsverhouding tussen kapitaal en arbeid opgaat, heeft dat echter toch belangrijke implicaties voor de mogelijkheden tot interne democratisering van de onderneming. De feitelijke macht van de kapitaalverschaffers is, zoals gezegd – en op diverse plaatsen uitvoerig beschreven⁵ – nog maar gering. Niet zij, maar de directies hebben de meeste echte macht aan zich getrokken. Naarmate de directies de arbeid meer nodig hebben dan het kapitaal, zullen zij de arbeid wel een grotere zeggenschap over de werksituatie moeten geven. Hier ligt dé kans om zonder revolutionaire middelen de werknemersmacht binnen het bedrijf uit te breiden. De vakbonden zouden hier een rol kunnen gaan spelen als zij hun organisatie, die nu centralistisch is en steunt op verkeer van de top naar de basis, zouden kunnen ombouwen tot een organisatie waar het zwaartepunt aan de basis ligt, en van waaruit de top wordt beïnvloed. Speelt men enerzijds in bepaalde vakbondskringen met de gedachte aan een sterkere invloed van de vakbondstop in de ondernemingen, er zijn ook mensen – zoals leden van de groep 'maatschappijkritische vakbeweging' – die denken aan een ondernemingsgewijze reorganisatie van de vakbonden, waarna de ondernemingsbonden de kern van het vakbondsapparaat gaan vormen, en de top beïnvloeden.

De discussies die onder meer hierover binnen de vakbeweging op gang zijn gekomen draaien vooralsnog meer om het Britse sys-

teem van de shopsteward, een door de werkgever betaalde vakbondsvertegenwoordiger in de werkplaats, die voortdurend de werknemersbelangen representeert zowel tegenover de bedrijfsleiding als tegenover de externe vakbondsorganisatie, als om het Zuidslavische stelsel, hoeveel welwillende belangstelling het Zuidslavische experiment ook de laatste jaren in vakbondskringen gekregen heeft⁶. Als niet het Britse, maar het Zuidslavische systeem – dus niet een systeem van permanente representatie van de vakbeweging in het bedrijf, maar een van arbeiderszelfbestuur via een soort bedrijfsparlement – de voorkeur zou krijgen, zou de positie van de vakbeweging daarin een punt van diepgaande studie moeten zijn. De Zuidslavische vakbonden hebben grote moeite om hun functie te bepalen in een stelsel, waarin geen echte werkgevers meer bestaan, die bevochten kunnen worden, en waarin ze evenmin nog een functie kunnen vervullen als semi-overheidsorgaan (zoals in veel Oosteuropese landen het geval is).

De bewering, dat de Nederlandse vakbeweging in de na-oorlogse jaren van de werknemers vervreemd is, omdat zij zich te veel heeft ingezet voor het bewaren van de sociale rust gedurende de wederopbouwperiode, is langzamerhand al zeer afgezaagd. De afgezaagde bewering gaat dan verder, dat in het begin van de jaren zestig de vakbeweging is gaan proberen zich militanter op te stellen, door grotere loonsverhogingen te eisen. De Nederlandse loonontwikkeling was toen achtergebleven bij die in het buitenland. Dát is inmiddels wel bijgetrokken.

Het bereiken van dit inkomensdoel heeft de vakbeweging echter niet geholpen. Het ledental van twee van de drie groepen – het NKV en het CNV – liep vrij lang terug, het NVV stijgt nog langzaam. In feite is deze situatie niet zo uitzonderlijk. Ook in andere Europese landen is de organisatiegraad laag en universeel speelt het probleem, dat het aantal handarbeiders absoluut daalt, en het aantal beampten op middelbaar en hoger niveau toeneemt. De meeste beampten organiseren zich buiten de traditionele arbeidersvakbeweging om. (In het eerder aangehaalde stuk van vier NVV-medewerkers wordt bepleit, dat de vakbonden hun pogingen om de hogere beampten te organiseren staken, om zich geheel te wijden aan het lagere personeel.) Dit is onmiddellijk relevant voor het bereiken van een grotere bedrijfsdemocratie via de vakbonden: in de ogen van het middenkader zijn de vakbondsleden in het bedrijf kennelijk een 'andere' groep, waarmee men zich liever niet te veel moet afgeven. Het ook recente onderzoek onder het hogere personeel van Philips (in oktober 1970 gepubliceerd door dat concern) toonde aan, dat de grote meerderheid van het hogere personeel vindt, dat het in verhouding tot het cao-perso-

neel te weinig verdient, en dat de afstand groter moet worden. Zeventig percent van deze midden- en hogere kaderfunctionarissen is zelf uit de cao-rangen afkomstig . . .

De situatie is op het ogenblik, samenvattend, zo, dat de vakbonden denken aan het verwerven van meer directe macht in het bedrijf binnen het bestaande kader van particuliere ondernemingsgewijze produktie. Ze zullen op hun weg vermoedelijk de midden- en hogere kaderleden als een hindernis ontmoeten, omdat deze sociale groep eigen, andere, belangen ziet. Er liggen ruime mogelijkheden voor een handige bedrijfsleiding om met dit gegeven binnen een formeel meer gedemocratiseerde constructie twee grote groepen werknemers tegen elkaar uit te spelen.

Orde, efficiëntie en democratie

De bestaande economische orde – in hoofdzaak coördinatie van de produktie- en consumptiebeslissingen op de markt – is niet democratisch, zomin als haar tegenpool: centrale leiding. Op zichzelf is een economische orde niet democratisch of ondemocratisch, en het is denkbaar dat uit een democratische beslissingsprocedure totaal verschillende economische ordes resulteren. De enige twee vragen die met betrekking tot de economische orde kunnen worden gesteld zijn:

1. Is zij efficiënt, dat wil zeggen, brengt zij de coördinatie van de beslissingen optimaal tot stand, gegeven de maatschappelijke preferenties? (Het gaat hier om de aanpassing in de tijd, en niet om de statische efficiëntie op ieder moment?).

2. Belemmert of bevordert zij democratische procedures buiten de economische ordeningssfeer?

Wat de maatschappelijke preferentie is, dient uiteraard van geval tot geval – van volkshuishouding tot volkshuishouding – te worden bepaald. Het is al te simpel om ervan uit te gaan, dat in het algemeen de persoonlijke voorkeuren van de afzonderlijke consumenten de overhand hebben. Hoewel dit ook een zaak van economische democratie zou kunnen heten, wil ik hem liever buiten beschouwing laten. Belangrijker in dit verband is de vraag, of de afzonderlijke consument de beslissingsmacht wel hóort te hebben, met zijn gebrekkige kennis van maatschappelijke toestanden, en vaak zelfs van de produkten waarover hij kan beschikken. Zonder moeite kan worden verdedigd, dat de zo ondeskundige consument zijn bevoegdheden beter aan een centrale instantie kan overdragen, die onder democratische controle werkt – of onder die van de vertegenwoordigers van de dictatuur van

het proletariaat. De ernstige bezwaren van dit soort centrale plannen vanuit een oogpunt van democratie – mogelijk niet vanuit een oogpunt van rechtvaardige verdeling van produkten – zijn al aangestipt: de controle-instelling mist meestal kennis van zaken om in te grijpen. Zelfs in Nederland, waar geen sprake is van volledige centrale planning, is de Sociaal-Economische Raad, waarin een groep experts zit – onder wie die van ons 'planbureau', dat in feite een instelling is voor het maken van economische prognoses – samen met beroepshalve deskundige vertegenwoordigers van de belangrijkste georganiseerde sociaal-economische belangengroepen, het voornaamste besluitvormende en beleidscontroleerende orgaan op economisch terrein, en niet het parlement. Het enige Westeuropese land dat een mechanisme kent voor echte centrale planning, zij het niet zo vergaand als in Oost-Europa, is Frankrijk. Daar is de parlementaire controle op het plan notoir gering, wat overigens door de behandelingsprocedure bevorderd wordt. In feite is het plan al kant en klaar op het moment waarop het het parlement bereikt, en kan vrijwel iedere wijziging als een te ernstige ingreep worden afgeweerd.

In theorie is een dergelijk gebrek aan feitelijke parlementaire controle geen noodzaak. De procedure zou er zo uit kunnen zien, dat het parlement eerst kiest uit een serie alternatieve hoofddoelstellingen, waarna de gekozen doelstellingen worden verwerkt in het plan. In Frankrijk is bij het laatste plan iets in deze richting gedaan, een goed geëquipeerd parlement zou er ongetwijfeld meer mee kunnen doen. Maar het systeem van centrale leiding brengt ook automatisch mee, dat het bedrijfsleven nog meer dan in een kapitalistisch stelsel op één hoop wordt gedreven – en dat in het systeem ernstige aanpassingsfouten kunnen ontstaan, die veel minder snel dan bij het fungeren van een markt met concurrentie worden weggewerkt. Daarmee is centrale leiding niet veroordeeld – het zijn wel elementen om niet te vergeten bij een beoordeling.

Afgezien van de parlementaire controle laat een systeem met centrale leiding, die effectief – dus dwingend – wil zijn, weinig ruimte voor reëel zelfbestuur in de ondernemingen. De ondernemingen onder centrale leiding zijn veel onzelfstandiger – of ze ontduiken de directieven – waardoor het actieterrein van de werknemers zich veel meer tot de zeer directe werksituatie dient te beperken. Op het terrein van lonen, productiepakket, verkoop e.d. kunnen zij geen omvangrijke bevoegdheden hebben, omdat anders het systeem in het gedrang komt. Daarmee is de centrale leiding in ieder geval veroordeeld als middel om de democratie op ondernemingsniveau te vergroten.

Coördinatie van de economische beslissingen via een markt –

aangevuld met overheidsingrijpen in incidentele gevallen – biedt meer mogelijkheden voor een democratische besluitvorming. De markt is in zuivere vorm natuurlijk wel een 'blinde' kracht, waaraan de partijen zich maar te onderwerpen hebben, maar in werkelijkheid biedt het marktkader de marktpartijen een tamelijk grote vrijheid van handelen wat betreft aard van het produkt, prijsvorming, produktiemethode enzovoort. Er zijn geen van buiten het bedrijf komende centrale directieven, behalve de in feite vage en via reclame van bedrijfszijde manipuleerbare gegevens van de markt.

De markt is daar, waar het bedrijf haar niet kan manipuleren – waar geen monopolistische mededinging bestaat –, echter zo 'blind' dat ingrijpen in enigerlei vorm meestal noodzakelijk zal zijn uit sociale overwegingen: de grote prijsschommelingen, waarmee een aanbieder op bijvoorbeeld veel markten voor agrarische produkten wordt bedreigd, zijn door ingrijpen van bovenaf tamelijk gemakkelijk ongedaan te maken. In vrijwel alle gevallen zal een stelsel van in beginsel vrije mededinging zodoende niet zonder overheidsingrijpen kunnen – nog afgezien van de vraag, of het zelfs maar aanbeveling verdient de prijsvorming van de produktiefactoren kapitaal, arbeid en grond op een 'vrije markt' te laten plaatshebben, waar de schaarsteverhoudingen dikwijls zodanig zijn, dat werkelijk vrije prijsvorming tot een soort economische verslaving van de arbeid leidt.

Zijn beide extreme vormen van economische orde uit het oogpunt van democratie niet ideaal, de markteconomie biedt mijns inziens aanzienlijk méer mogelijkheden tot democratisering op bedrijfsniveau dan de centrale leiding. Dat tussenvormen tussen markteconomie en centrale leiding wellicht een resultaat opleveren dat lijkt op democratische bedrijfsvormen bij centrale leiding, doet daar niets aan af. De mate van reële centralisatie in zulke gevallen kán moeilyk groot zijn.

Ontplooiing van democratische procedures op lagere niveaus in het economisch bestel garandeert nog geen optimale efficiëntie. Uit een oogpunt van efficiëntie kleven ernstige bezwaren aan de markteconomie met haar, ook bij arbeiderszelfsbestuur te verwachten, monopolistische effecten. Er is een ongelijke inkomensverdeling – óók als er geen winsten naar aandeelhouders vloeien is er nog een arbeidsmarkt, waar bepaalde groepen werknemers meer zullen kunnen vragen en krijgen dan andere. Het winststreven bestaat nog, een zeker winststreven is zelfs noodzakelijk voor het functioneren van de markt. De kwade kans dat aan de winst een stuk algemeen welzijn wordt opgeofferd blijft dus ook aanwezig, al zal een arbeidersraad aan bijvoorbeeld problemen van milieuverontreiniging wel meer aandacht schenken dan een

kapitalistische ondernemer die zich kan terugtrekken in een buitenwijk. Er zijn, mede door de ongelijke inkomensverdeling, behoeften die niet tot uiting komen, omdat ze niet weerspiegeld worden in koopkrachtige vraag.

De centrale leiding, minder bevorderlijk voor democratische procedures op lagere niveaus, vangt juist de problemen van coördinatie van economische beslissingen buiten de markt beter op, omdat zij het winstmotief naar de achtergrond dringt. De mogelijke afwijkingen tussen twee nationale prijzenstelsels dreigen dan wel zo groot te worden, dat buitenlandse handel ernstig wordt belemmerd, wat voor sommige landen zoals Nederland of België een ernstig probleem zou kunnen opleveren als zij op eigen initiatief binnen hun nationale grenzen centrale leiding introduceerden. Bovendien, en dat is een fundamentele overweging, wordt de werking van die sectoren van de economie die onder het marktmechanisme plachten te vallen, er bij centrale leiding niet beter op – dat is misschien geen theoretische noodzaak, de centrale leiding zou de markt kunnen trachten te simuleren, maar het is wel een praktijkervaring (zie bv. het boek van A. Bergson *The Economics of Soviet Planning. New Haven en Londen, 1964*). De consument zal minder of nagenoeg niet door reclame worden beïnvloed, maar hij zal via zijn koopbeslissing evenmin veel invloed uitoefenen op de produktie, zeer waarschijnlijk minder dan bij een marktsysteem, waarin het in ieder geval onmogelijk is produkten te verkopen die niemand wil hebben, zoals het waarschijnlijk is dat produkten die iedereen wil hebben – en betalen – op de markt verschijnen. Omdat er aan de mogelijkheden voor democratische beïnvloeding van een centrale leiding grenzen zijn, zeker waar het detailbeslissingen als de produktie van grote aantallen afzonderlijke goederen betreft, valt van parlementaire controle ook niet veel te verwachten als middel om produktiebeslissingen bij centrale leiding te beïnvloeden.

Hiertegen valt in te brengen, dat op de markt de consument waarschijnlijk een onjuiste prijs betaalt, gemeten naar de 'ideale' prijs die bij volkomen concurrentie tot stand zou komen; en dat hij op de markt gewoonlijk zeer slecht geïnformeerd blijkt te zijn, en dus toch nauwelijks weet wat hij koopt, laat staan waarom hij juist een bepaald merk koopt. Het laatste euvel valt door voorlichting te bestrijden. Het eerste niet – bij centrale leiding is de mogelijkheid groter om een betere inkomensverdeling, dat wil hier zeggen een meer gelijkmatige verdeling, tot stand te brengen.

Met andere woorden: een oordeel over de 'efficiëntie' van een economische orde valt pas te geven als de beoordelaar eerst weet wat het prioriteitenschema is, waaraan hij de orde meet. Als de

inkomensverdeling voorop staat, maakt de centrale leiding betere kansen, evenals wanneer het vooral gaat om de niet op een markt verhandelbare goederen. Een ideale vorm zou de voordelen van beide stelsels trachten te combineren, met behoud van een markt voor vele produkten. Dat is de vorm die in het vervolg als uitgangspunt wordt genomen.

Uitbreiding van de democratie

Dat het met de economische democratie niet zo best staat, wil nog niet vanzelf zeggen, dat de mate van democratie in de eerder omschreven zin van representatieve democratie (maar voor directe democratie op hogere niveaus dan de werkgroep geldt het waarschijnlijk in nog grotere mate) uitgebreid kan worden. Misschien zijn de eisen die het produktieproces stelt, wel zodanig, dat aan een verdergaande democratisering niet te denken valt zonder welvaartsverlies. Wie geen welvaartsoffer wil brengen zal dan van democratisering moeten afzien, en zich dienen te schikken in de bestaande, slechts beperkt democratische situatie. Misschien belemmeren de democratische processen zelfs het welzijn – een ruimer begrip dan het puur-economische materiële welvaartsbegrip dat hiervoor werd gehanteerd – van grote groepen in de samenleving, omdat de democratische systemen onvoldoende oog hebben voor de diepingrijpende technische consequenties van hun besluiten⁸. Als het waar is, dat voor een optimaal welzijn steeds meer planning aan de top van het staatsapparaat nodig is, en dat voor een optimaal functioneren van de economie steeds meer centrale leiding nodig is, dan wordt de speelruimte voor democratische besluitvorming veel kleiner. Op zijn best kan er nog door democratische organen beslist worden over de prioriteiten die moeten worden gesteld – en zelfs dat is nog de vraag, er zijn modellen voor prioriteitenstelling te maken, waarbij geen bevredigende oplossing te vinden is⁹. Zelfs als men niet van de daarbij gehanteerde nogal stringente vooronderstellingen uitgaat, is het nog zeer de vraag, of de mogelijke oplossingen wel ooit bij democratische procedures tot stand komen.

Naast deze probleemstelling met betrekking tot fundamentele beslissingen, een benaderingswijze uit het vage grensgebied van economie en filosofie, is er ook nog een andere, zuiver economische benaderingswijze van de vraag: is democratie bij de economische besluitvorming in grotere mate dan nu mogelijk, als er geen welvaarts- of welzijnsoffer mag worden gebracht? Men kan een aantal veronderstellingen maken voor het gedrag van met name een gedemocratiseerde bedrijfsleiding, en aan de hand daar-

van de gevolgen van deze veronderstellingen in een of andere marktform uitwerken. Een dergelijke aanpak wordt al sinds jaar en dag gehanteerd voor het gedrag van de niet-gedemocratiseerde bedrijfsleiding, aan wie, op grond van de ervaring en op grond van gissingen, bepaalde gedragswijzen bij haar economisch handelen worden toegeschreven – het streven naar maximale winst op korte termijn is maar één van de mogelijkheden.

Bij gebrek aan praktijkervaring kan voor een democratisch ondernemingsbestuur, dus een vorm van arbeiderszelfbestuur, nog minder dan bij de traditionele bedrijfsleiding op materiaal uit de praktijk worden gewezen. Onder de veronderstelling, dat de zelfbesturende arbeiders zullen streven naar een zo groot mogelijk inkomen voor de factor arbeid, heeft prof. dr. J. Wemelsfelder een model voor arbeiderszelfbestuur uitgewerkt¹⁰, waarbij de conclusie is, dat de produktie minder ver uitgebreid zal worden dan het geval is in een traditioneel geleide onderneming, en dat de produktie minder efficiënt zal zijn, al wordt er per arbeider meer geproduceerd. Centrale planning zou de efficiëntie kunnen verhogen.

De juistheid van dit model staat en valt met het antwoord op de vraag of de zelfbesturende arbeiders inderdaad de beloning van de factor arbeid per werknemer zo hoog mogelijk zullen willen opvoeren. Het is denkbaar, dat de arbeidersraad het bedrijfsbelang, dat grote winsten vergt voor verdere uitbreiding, stelt boven het directe werknemersbelang. Een dergelijke identificatie van bedrijfsbelang en persoonlijk belang is bij de traditionele ondernemer – in een moderne open nv dikwijls ook een gesalarieerde werknemer, zij het met gewoonlijk rechten op een deel van de winst – ook niet ongewoon. Het is een feit, dat naast de arbeidersraad in bijvoorbeeld de Zuidslavische constructie een weliswaar door haar benoemde, maar door zijn technische en economische know-how toch invloedrijke directeur staat, die het ondernemingsbeleid waarschijnlijk vaak in een bepaalde richting kan sturen. Als deze richting winstmaximering is, verandert de situatie bij arbeiderszelfbestuur niet wezenlijk vergeleken met die zonder arbeiderszelfbestuur, afgezien van het feit dat uitgekeerde winsten ten goede zullen komen aan de arbeiders, en niet aan aandeelhouders. Op dit punt kan dan toch nog een verschil ontstaan, want de ervaring is, dat de spaarquote – het deel van het inkomen dat wordt gespaard, in percenten – bij de lagere inkomensgroepen geringer is dan bij de hogere. Er vindt dan door uitkering van winsten aan arbeiders een herverdeling van het inkomen plaats vergeleken met de kapitalistische situatie, die op zichzelf leidt tot geringere besparingen. Door enerzijds meer winsten in het bedrijf te houden – op eigen initiatief

van de arbeidersraad, of door overheidsvoorschriften – en door anderzijds uitgekeerde winsten hoger te belasten, kan dit voor een eventueel gewenste verdere economische groei ongunstige effect van de herverdeling ongedaan worden gemaakt.

Naast economische problemen kan het arbeiderszelfbestuur ook sociale problemen ontmoeten. Het is hier niet de plaats om er diep op in te gaan, maar het is uiteraard niet ondenkbaar dat een poging tot introductie van zelfbestuur bij de werknemers op tegenwerking of gebrek aan interesse stuit. De ervaringen zijn nog te schaars om hierover veel zinnigs te zeggen¹¹.

De voorstanders van een verdergaande democratisering hoeven zich natuurlijk noch van deze sociale weerstanden, noch van mogelijke ongunstige welvaarts- of welzijnseffecten iets aan te trekken, als ze democratie opperste prioriteit willen geven. Maar dat neemt niet weg, dat het gewenst is te weten wát deze neven-effecten zouden kunnen zijn.

Intussen is het proces van democratisering op gang, eigenlijk al zolang er werknemersorganisaties van allerlei aard zijn. Na de Tweede Wereldoorlog is in de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in Nederland een systeem geschapen, dat evenwel eerder corporatistisch dan democratisch is, de partijen die bij het economisch leven op bedrijfstak en nationaal niveau betrokken zijn, worden niet vertegenwoordigd naar rato van hun achterban, maar in gelijke aantallen. Tegenover een groep werkgevers – als totale groep naar het getal verre in de minderheid – staat een even grote groep werknemersvertegenwoordigers. In één geval, het Landbouwschap, wordt daarvan afgeweken. Anders dan in de meeste bedrijfstakken overweegt in de landbouw het aantal zelfstandige bedrijfsleiders verre het aantal werknemers. En daar is dan ook met instemming van beide partijen sinds enige tijd de werkgeversvertegenwoordiging groter dan die van de werknemers, behalve bij besprekingen over sociale kwesties. Van hoog tot laag, van de Sociaal-Economische Raad die de regering adviseert tot in de produktschappen, zijn in het systeem alleen 'erkende' organisaties betrokken, zowel aan werknemers- als aan werkgeverszijde. Er bestaat, ook binnen de PBO, wel enig bezwaar tegen deze situatie – een directe aantasting van de vrijheid van vereniging die voor een goed functioneren van een democratisch bestel onvermijdelijk is – maar het verzet is zwak. Maar zelfs al zouden werkgevers en werknemers hun afgevaardigden in directe verkiezingen naar de PBO-organen kunnen sturen, en niet via het getrapte stelsel van nu, waarbij de 'erkende' organisaties hun delegaties zenden, dan nog ontbreekt door de gelijke omvang van werknemers- en werkgeversafvaardiging het meest essentiële element van een representatieve democratie, na-

melijk de vertegenwoordiging naar getalssterkte. Een dergelijke vertegenwoordiging zou uiteraard in het huidige bestel ook ondenkbaar zijn, want al berust de PBO op een harmoniegedachte van in vrede en vriendschap samenwerkende bedrijfsgenoten, de werkelijke belangen van werkgevers en werknemers liggen zover uiteen, dat bij oververtegenwoordiging van een van beide groepen de andere nauwelijks nog aan bod zou komen.

De PBO-praktijk is dat met enkele uitzonderingen de 'schappen' niet veel voorstellen. In belangrijke industriële bedrijfstakken ontbreken ze zelfs geheel. Alleen de textielindustrie begint, buiten het PBO-kader om, een met de PBO vergelijkbaar overleg op te bouwen dat niet alleen de sociale voorzieningen omvat, maar de hele situatie in de bedrijfstak. Behalve in de landbouw gaat het werk van de schappen ook nog vrijwel helemaal over de hoofden van de betrokkenen heen – de persoonlijke geïnvolvement die een voorwaarde is voor een werkelijk goed functionerende democratie (ook als het een representatieve democratie is) bestaat nagenoeg niet.

Het merkwaardige is, dat juist op het hoogste niveau daarin enige verandering merkbaar is. De vakcentrales hebben een ontwerp-programma gemaakt, dat aan de leden van de aangesloten bonden ter bespreking is voorgelegd. Voor het eerst komen daarin tenminste op enkele punten alternatieven voor. Het betekent allemaal nog niet zo erg veel, maar die vakbondsleden die willen, kunnen in ieder geval een beetje geluid laten horen bij de voorbereiding van het nationale beleid.

De situatie op het voor de meeste mensen belangrijkste, althans meest merkbare, niveau, dat van het eigen bedrijf, is in het begin al aan de orde gekomen. Het wachten is hier op de resultaten van de nieuwe wet op de ondernemingsraden, die gecombineerd met een meer openheid vergende nieuwe vennootschapswetgeving enige verandering zou kunnen brengen – maar ook hier weer op het topniveau van het bedrijf of de zelfstandige vestiging, en in een systeem dat aan de aandeelhouders, hoe weinig het er ook mogen zijn, formeel eenzelfde gewicht toekent als aan de werknemers – en niet meer. Daar komt nog bij het niet eerder genoemde feit, dat de werknemersvertegenwoordigers in de raad van commissarissen *niet* uit het eigen bedrijf afkomstig mogen zijn. Dat betekent, dat die nieuwe elementen die in het belangrijkste toezichthoudende college van de NV komen, een of ander vaag algemeen belang of een globaal vakbondsbelang zullen representeren – maar niet noodzakelijk het belang van de werknemers in het bedrijf. Het zal op de vakorganisaties aankomen of dit soort commissariaten alleen maar leuke afschuiftaantjes en nevenfuncties voor bestuurders en oud-bestuur-

ders worden, of dat het in het oog houden van de werknemersbelangen voorop staat.

Als de nieuwe wetgeving enige praktische resultaten geeft, zal de toch al zwakke positie van de aandeelhouders in grotere NV's nog verder worden uitgehold, vooral omdat zij gewoonlijk minder in het bedrijf geïnteresseerd zijn dan de werknemers, zodat een goedwerkende ondernemingsraad plus werknemerscommissarissen een machtige factor binnen het bedrijf kan worden. Het is niet de meest elegante weg naar een vorm van arbeiderszelfbestuur, maar mogelijk wel de gemakkelijkste weg, zolang aan socialisatie van het bedrijfsleven niet te denken valt. Getuige het ontwerp-actieprogramma dat hierboven al werd genoemd, zijn de vakorganisaties echter enigszins huiverig voor snel doordrukken van een veel democratischer opgezette bedrijfsleiding. Hun streven gaat voorlopig niet verder dan experimenteren, waarvoor een handvol eigen bedrijven beschikbaar is. Het getuigt niet van veel vertrouwen in de capaciteiten en de geïnteresseerdheid van de leden.

Als ooit democratische procedures op diverse niveaus – het bedrijf, eventueel maar anders dan in de PBO zeker niet noodzakelijk, de bedrijfstak¹², de nationale leiding van de volkshuishouding – tot stand zijn gekomen, dreigt een ander soort wrijvingen: die tussen de niveaus onderling. Ze bestaan ook nu. Bedrijfsbelangen, bedrijfstakbelangen en 'nationale belangen' (zoals gezien door het ambtenarenkorps, of de overheid, of de Sociaal-Economische Raad, of alle drie) lopen niet parallel. Bij een gedemocratiseerd economisch bestel krijgen dergelijke conflicten echter een nieuwe dimensie, omdat alle belangenniveaus door democratische organen worden gerepresenteerd.

De tegenstellingen, die nu nog, zeker voor het publiek, de vorm kunnen krijgen van kwade kapitalisten die het algemeen belang bedreigen, worden dan vergelijkbaar met onenigheden tussen gemeentebesturen en het rijk. De competenties van de diverse niveaus zullen wettelijk geregeld moeten worden om dergelijke – onvermijdelijke – conflicten zoveel mogelijk te beperken.

Een bijzonder probleem bij het over de hele linie invoeren van arbeiderszelfbestuur is de positie van overheidsbedrijven en bankinstellingen, die allebei onmisbaar zijn voor het voeren van het overheidsbeleid, en dus voor zelfbestuur een veel geringere speelruimte hebben dan gewone ondernemingen. Het zou funest zijn als een grote bank op eigen gezag een geheel van het centrale economische beleid afwijkende kredietpolitiek ging voeren. De reële mogelijkheden voor arbeiderszelfbestuur worden hierdoor nogal ingeperkt, want bij de banken en overheidsinstellingen

werkt in een ontwikkeld land een aanzienlijk deel van de bevoelingsbevolking.

Een belemmering die voor Nederland in bijzonder sterke mate geldt, is de rem van de internationale handel. Indien en voorzover een systeem van arbeiderszelfbestuur leidt tot een afwijkend prijzenpatroon voor exportprodukten, zal de internationale handel van het democratiserende land erdoor worden beïnvloed. Nederland heeft meer internationale handel dan vrijwel ieder ander land, en is er voor het verkrijgen van een aantal essentiële grondstoffen en produkten geheel van afhankelijk. Als bijvoorbeeld als gevolg van een interne democratisering van het Nederlandse bedrijfsleven de efficiëntie, al was het maar tijdelijk, zou teruglopen, waardoor de winst op de export in gevaar zou komen, zouden aanzienlijke verstoringen van de welvaart kunnen dreigen. Ofwel binnenlandse bedrijven zouden in moeilijkheden komen, ofwel ze zouden hun prijzen moeten verhogen, waardoor ze de kans lopen klanten kwijt te raken, en zo minder deviezen inbrengen voor het betalen van de invoer.

Nauw hiermee samen hangt de belemmering van de internationale investeringen. Dit is een tweezijdige belemmering: een groot deel van het Nederlandse bedrijfsleven is in buitenlandse handen, en dan niet steeds in handen van bedrijven die, zoals in Zuid-Slavië, al bij de aanvang van hun activiteiten ervan uit konden gaan met een vorm van bedrijfsdemocratie te moeten werken. Invoering van zo'n systeem zou kunnen leiden tot sluitingen en overplaatsing van bedrijven – bedrijven die onvoldoende zelfstandig waren om ze te kunnen nationaliseren en als Nederlandse eenheden verder te exploiteren. De andere kant zijn de internationale concerns die hun basis in Nederland hebben, en waarvan vermoedelijk enkele zonder zeer veel moeite zouden kunnen verhuizen als het democratiseringsklimaat hun niet beviel. Een enquête over dit onderwerp zou ongewoon interessant zijn.

Beide mogelijkheden wijzen op de risico's die een geforceerde democratisering in een zo beperkt gebied als Nederland zou kunnen meebrengen. Zoals steeds meer dingen op sociaal en economisch terrein eigenlijk alleen nog maar in EEG of nog ruimer Europees verband bevredigend geregeld zouden kunnen worden, hangt ook de mogelijkheid om democratisering over een breed front door te voeren in belangrijke mate af, van de toestand in de rest van de EEG – de landen waarop onze buitenlandse handel het meest is georiënteerd, en die als blok een zo belangrijk economisch gebied vormen, dat vrijwel geen grote onderneming het zich kan veroorloven zich erbuiten te houden. Toevallig is de EEG zo ongeveer de meest ondemocratisch functionerende overheidsinstelling die op het terrein van onze nationale economie in-

vloed uitoefent. Het Europese Parlement heeft te weinig bevoegdheden, de nationale parlementen kunnen het gemeenschapsbeleid niet goed controleren. De werkgevers kennen een redelijk lopende Europese samenwerking, de vakbeweging moet die nog helemaal opbouwen. Van de Europese gemeenschap als zodanig is op het punt van democratisering vooralsnog niets te verwachten.

De toestand in de EEG-landen loopt aanzienlijk uiteen. West-Duitsland kent al jaren arbeiderscommissarissen, waarvoor twee regelingen gelden, een algemene en een voor de kolen- en staalindustrie. In het eerste geval benoemt de ondernemingsraad één-derde van de commissarissen, in het tweede geval hebben de vakbonden invloed op de aanwijzing van de werknemerscommissarissen, waarvan er dan evenveel zijn als commissarissen namens de aandeelhouders¹³. Bovendien bestaat in de kolen- en staalsector de Arbeitsdirektor, een directielid dat de werknemersbelangen dient te vertegenwoordigen. De ervaringen met deze tussenfiguur zijn nogal verdeeld, zoals blijkt uit de discussies over het Duitse systeem die enkele jaren geleden (in 1965) uitgebreid werden gevoerd in het economenvakblad Economisch-Statistische Berichten. (Zie ook mr. dr. A. A. van Rhijn in Economisch-Statistische Berichten van 29 april 1970, blz. 432 e.v.)

In Frankrijk introduceerde De Gaulle na de mei-revolte van 1968 de 'participation', die echter niet veel meer inhoudt dan een winstdelingsregeling (die al dateerde van begin 1967), waarbij de werknemers mede-aandeelhouder worden. Het Duitse - en ook het zich ontwikkelende Nederlandse - systeem koppelt de inspraak van de werknemers juist los van kapitaalbezit. De factor arbeid krijgt als zodanig rechten om zich te mengen in de leiding van de onderneming. Hoe beperkt de eerste stappen in Nederland en ook het al wat verder ontwikkelde stelsel in de Bondsrepubliek ook mogen zijn, dit is klaarblijkelijk de richting waarin de democratisering van het bedrijfsleven zich verder zal ontwikkelen.

De houding die de vakbeweging daarbij aanneemt is van fundamenteel belang. Arbeiderszelfbestuur op enigszins omvangrijke schaal is op eigen kracht van werknemers nagenoeg nergens tot stand gekomen. Al sinds jaren wordt in West-Europa door overheid en bedrijfsleiding de vakbeweging, en eigenlijk alleen de vakbeweging, erkend als de woordvoerder van de werknemers. Deze respectabiliteit én invloed danken de vakorganisaties behalve aan de omvang van hun achterban vooral ook aan hun bereidheid om in het bestaande sociale systeem te werken, en niet meer dan voorzichtige, en marginale wijzigingen te bepleiten. De vakbondsbestuurders zijn meesters geworden in het afpeilen van het 'mogelijke' en het 'haalbare'. Ze zijn er geleidelijk aan

een deel van hun greep op de achterban, die niet regelmatig in onderhandelingen aan het mogelijke en haalbare hoeft te denken, door kwijtgeraakt. In Nederland wordt door enkele vakorganisaties gekeken naar het Britse shop-steward systeem om deze greep te herstellen: eigen vakbondsmensen die die functie uitoefenen in het bedrijf. Tot nu toe komt echter het 'bedrijvenwerk', waar vooral de Metaalbedrijfsbond NVV zich mee bezighoudt, maar moeizaam op gang. Bedrijvenwerkers waren in het begin nogal eens niet of nauwelijks welkom. Een fase later is het bedrijfsleven eraan begonnen ze fraaie functies als personeelschef te bieden – blijkbaar niet zonder succes. Maar de bedrijvenwerker, meestal een gediplomeerde van een sociale academie, is iets heel anders dan de shop-steward, de man uit de werkplaats zelf, die in diverse Britse vakbonden niet alleen de vakbondsmening onder de werknemers uitdraagt, maar ook de werknemersmening naar de vakbonden doorgeeft. Blijkens de ervaringen in enkele – niet alle – sectoren van het Britse bedrijfsleven kan de shop-steward een bron van extra onrust zijn, voortdurend bereid om om het minste of geringste tot actie op te roepen. Dat dergelijke situaties bestaan zegt overigens meer over de betrokken bedrijven en hun werkklimaat, dan over de shop-stewards.

Naast, maar ook zonder een geformaliseerde bedrijfsdemocratie zouden shop-stewards een rol kunnen vervullen bij het geven van een stem aan de werknemers, waarbij ze bovendien als een democratiserend element binnen de vakbeweging zouden kunnen optreden.

Al deze in elkaar grijpende elementen: de formele democratie binnen de bedrijven en de bedrijfstak; de werkelijke invloed van de werknemers in het bedrijf en in hun eigen vakbonden; de democratische controle op het centraal economisch beleid, zowel van de kant van het parlement als van de kant van de belangengroepen, en de speelruimte die de internationale economische en politieke situatie toelaat, bepalen tenslotte de mate waarin de economische democratie gerealiseerd is en kan worden. Alleen in theorie zijn de mogelijkheden onbeperkt. Bij iedere poging tot verwezenlijking van een bepaald niveau van democratisering bestaat de kans, dat een element te ver voorloopt of te ver achter is.

Maar dat mag geen reden zijn om de democratisering achterwege te laten. Democratisering van het economisch bestel, het verschaffen van de mogelijkheden aan *alle* daarbij betrokkenen om reële invloed uit te oefenen op hun werksituatie en op het nationale economische beleid, is belangrijker dan het nogal hersenschimmige nivelleren van inkomens, een zaak die wel gewenst

is, maar toch slechts in beperkte mate mogelijk zonder een straffe centrale leiding, die onverenigbaar moet worden geacht met democratische processen op lagere niveaus in de volkshuishouding. Belangrijker ook dan de optimale efficiëntie in de coördinatie van economische beslissingen, die zowel in de markteconomie als onder centrale leiding ver te zoeken is. Zodra een volkshuishouding een zekere minimale efficiëntie heeft bereikt, waarbij geen schreeuwend voelbare tekorten meer bestaan, kan aan andere overwegingen het primaat worden gegeven. Die toestand hebben de geïndustrialiseerde landen langzamerhand bereikt. De weg voor een democratisering, hoe moeizaam die ook be- gaanbaar zal zijn, is vrij.

Noten

1. Socialisme en democratie, jrg. 27, 1970, blz. 411.
2. De Band, jrg. 3, nr. 21. De auteurs van het discussiestuk zijn M. van Klaveren, C. Poppe, W. Top en J. Varkevisser.
3. PAUL A. BARAN and PAUL M. SWEETZ, *Monopoly Capital*. Harmondsworth, 1968.
4. Zie J. F. Schobse, *Mensen en mandaten*. Deventer, 1966.
5. Bijvoorbeeld in GALBRAITH, *New industrial state*, een boek overigens dat voornamelijk steunt op publikaties van anderen.
6. Het meest recent is het rapport *Baas in eigen bedrijf*, uitgebracht door een studiegroep van vakbewegingsmensen.
7. Zie TIBOR SCITOVSKY, *Welfare and competition*, Londen, ⁷ 1968.
8. De mening wordt wel verdedigd, dat een totale planning de mogelijkheden voor een democratie weer vergroot, omdat de democratische organen er het materiaal door kunnen krijgen om aan de hand van een totaaloverzicht van de mogelijkheden fundamentele beslissingen te nemen - aldus prof. dr. R. Wentholt tijdens een niet gepubliceerde rede voor de Nederlandse Sociologische Vereniging, 27 november 1970, naar aanleiding van de voorstellen voor een Raad voor de Planning van de commissie-De Wolff.
9. Zie het werk van Kenneth Arrow.
10. WEMELSFELDER in Economisch-Statistische Berichten van 15 juli 1970, blz. 676vv.
11. Wat er aan literatuur beschikbaar is, is voornamelijk Amerikaans.
12. Een organisatie op bedrijfstakniveau kan gemakkelijk ongewenste economische machtsvorming meebrengen.
13. Over het systeem, en wijzigingsvoorstellen: G. VAN REENEN in Elseviers Weekblad, 22 augustus 1970, en het genoemde artikel van VAN RHEIJN in Economisch-Statistische Berichten.

Democratie en cultuur¹

In een artikel voor het tijdschrift *Wending* onder de titel *Vormen en inhouden van democratisering*, onderscheidt Van Biemen drie betekenissen van het begrip 'democratisering':

1. Alle lagen van de samenleving (groepen) laten deelhebben aan de instituties die men democratiseert.

2. Allen mede controle laten uitoefenen op de gehanteerde macht.

3. Allen het beleid mede laten bepalen, voorzover zij er actief of passief bij betrokken zijn.

Uitgaande van deze schematische indeling, is ons probleem welke van die drie vormen van democratisering van toepassing kan zijn op de 'cultuur', met andere woorden in hoeverre de cultuur democratisch beheerst kan worden, welke relatie er kan zijn tussen democratie en cultuur. De criteria voor de democratisering van een onderneming of van het wetenschappelijk onderwijs, onderling zeer verschillend in maatschappelijke functie en interne verhoudingen, kunnen moeilijk worden toegepast op de cultuur, een terrein dat in een aantal concrete instituties te vangen is.

Nodig is dus allereerst een zo operationeel mogelijke definitie van het begrip 'cultuur'. Het systeem van subjectieve criteria, die mensen hanteren bij het bepalen van hun voorkeuren, hun preferenties. Van deze omschrijving van cultuur wordt in het volgende betoog uitgegaan. Bij de voorkeuren van mensen denk ik dan aan zo uiteenlopende zaken als kleding, taalgebruik, sport, kunst, maar ook aan normen voor wat maatschappelijk behoorlijk en onbehoorlijk is. Een dergelijke omschrijving van cultuur is wat men zou kunnen noemen een 'nuchtere' omschrijving waaraan alle mystiek vreemd is. De cultuurgewoonten van groepen, generaties, levensbeschouwingen enz. vallen op deze wijze alle onder de definitie. Niet alleen de normen voor het maatschappelijk behoorlijke gedrag, ook de preferenties ten aanzien van kleding, taalgebruik, sport enz. worden doorgaans in verband gebracht met de algemene opvattingen van groepen van mensen.

Een bepaalde 'stijl van leven' kan door een kleine groep ge-

bruikt worden om een samenleving te terroriseren, omdat die hoger geachte stijl van leven een grote groep beperkt in zijn eigen leefmogelijkheden. De cultuur, die in feite subcultuur van een kleine groep is, wordt of is dan een instrument van onderdrukking. En niet omdat de grote groep zich niet wil aanpassen bij de stijl van leven van de elite, maar omdat die elite elite wil blijven en de grote groep participatie belemmert. 'Beschaafd' taalgebruik is het privilege van een kaste, een natuurlijk verworven bezit van lieden van hoge stand, dat verdedigd behoort te worden tegenover de andere standen. De taal van de heer is onbehoorlijk in de mond van de knecht. De knecht heeft zijn natuurlijke taal, zijn natuurlijke (en verachtelijke) eetgewoonten, zijn boeren- of zijn klompdans. (Vergelijk ook de volksdansen van de socialisten en de rijdansen van de preutse confessionelen.) De 'onbeschaafde' duelleerde niet met het rapier en met een secundant maar vocht met een dolk of een mes. Het overnemen of imiteren van de stijl van de meester was een vergrijp, een doorbreking van de natuurlijke orde. De knecht werd dan op zijn 'plaats' gezet.

Nog steeds is onze samenleving gelaarde met restanten van deze sociale functie van de groepsafbakenende cultuur. De verplichte avondkleding bij premières in schouwburgen en op recepties is eerst betrekkelijk kort geleden afgeschaft en wordt in sommige kringen en regionale 'culturen' nog gehandhaafd. Anderzijds is er een duidelijke persiflage zichtbaar, waar de scheiding tussen kledinggewoonten naar stand, gelegenheid en functie bewust doorbroken en gepersifleerd wordt: het uniform dat een 'hippie' draagt, de lange 'japon' waarin een secretaresse op kantoor komt, het spijkerpak bij de première. Maar de vanzelfsprekendheid waarmee een Russische arbeider in overall schouwburg, opera en concertzaal binnenkomt is in het westen nog geen gemeengoed.

De afbraak van de sociale cultuuraftakeningen is nog niet voltooid. Een op democratisering gerichte cultuurpolitiek zal daarom gericht moeten zijn op de participatie van die groepen mensen, die tot nu toe van deelneming weerhouden worden door stijl- en standsbarrières. Dat is geen kwestie van subsidiëring alleen, want dat is slechts een passief mogelijk maken van participatie. Voor het overschrijden van de drempel is meer nodig dan een financiële tegemoetkoming, die waarschijnlijk niet de belangrijkste barrière is. Het actief stimuleren van participatie houdt een doorbreking van grenzen in, een herstructurering van de participatie-mogelijkheden. Het besteden van gelden aan die herstructurering zou moeten berusten op basis van sociologisch onderzoek naar de mogelijkheden van doorbreking. Daarbij zou bijvoor-

beeld de vraag op zijn plaats zijn of men de dorpsfanfare de dorpsfanfare moet laten of 'Kunst aan het volk' op de oude basis moet blijven steunen en dus kunstmatig moet laten voortbestaan, waarmee tevens een kunstmatige binding aan een stand of groep plaatsvindt. De harmonie blijven subsidiëren kan betekenen het 'natuurlijke' publiek van die harmonie uit de concertzaal houden. Het niet langer subsidiëren van de gildefeesten en het vendelzwaaien kan betekenen dat een feitelijk en sociaal overleefde vorm van groeps cultuur wordt vervangen door de alternatieven van nieuwe generatie zonder sociale afbakeningen.

Datzelfde geldt voor de sport: uitdrukkelijke bevordering van de professionele sportbeoefening en uitbuiting van de passieve sportcommercialiteit, gepaard met de passieve sportvergoding, die niets sportiefs heeft en zeker geen enkel belang heeft voor de lichamelijke gezondheid van het publiek, zijn geen vanzelfsprekende cultuurpolitieke doeleinden. De standsafbakening daarbij is nog een volgend onderzoek waard.

Als in het voorgaande sprake is van sociale implicaties van het cultuurgedrag van een groep, gaat het om een conserverende groep, een klasse, die de eigen cultuur gebruikt om de machtsverhoudingen te bestendigen en te bevestigen. Maar er is ook een ander soort cultuuruitingen dat sociale implicaties kan hebben als het uitdrukkelijk bevorderd wordt, de cultuuruitingen van enkelingen, en met name van de avant-garde, die zonder bevordering niet in staat is de sociale functie te vervullen die voor de ontwikkeling, de beweging van de cultuur noodzakelijk is. Voor de Raad voor de Kunst heb ik in 1968 daarover gesproken (*De sociaal-kritische functie van het avant-gardisme*) en dat betoog laat ik hier vrijwel integraal volgen, waarbij ik evenals toen opmerk dat het mij noodzakelijk voorkomt de nogal apodictische stellingen van mij op dat punt te benadrukken, omdat zij aangrijpingspunten kunnen opleveren voor een principiële discussie over de maatschappelijke noodzaak van het actief en daadwerkelijk stimuleren van het avantgardisme.

De gang van het betoog is als volgt. Eerst worden een aantal stellingen geformuleerd over een tweetal duidelijk herkenbare sociaal-psychologische mechanismen, welke mede de sociale reacties op het avantgardisme bepalen (stellingen 1-6). Vervolgens wordt een sociaal-kritische functie aangegeven, welke het avantgardisme, zij het steeds in verschillende vormen, op een natuurlijke wijze, vervult (stelling 7). De paradoxaal noodzakelijke conflictsituatie, welke ieder avantgardisme in de gemeenschap teweegbrengt, wordt kort aangegeven (stellingen 8 en 9). Tenslotte worden de consequenties aangeduid, welke een overheid, die op

principiële gronden het avantgardisme subsidieert (de enige juiste soort gronden overigens!), onder ogen zal moet zien (stellingen 10-12).

Eerst moet ik u uitnodigen om mét mij door twee open deuren te tuimelen. Het betreft daarbij twee zeer algemene stellingen over sociaal gedrag. Iets nauwkeuriger gezegd: twee fundamentele mechanismen worden aangeduid, die in het sociale gedrag werkzaam zijn. Ik begin met de meest voor de hand liggende stelling. Het sociale gedrag veronderstelt een grote mate van conformiteit in het gedrag van de afzonderlijke individuen. Denk bijvoorbeeld maar aan ons taalgedrag. Kennelijk is in ons een mechanisme werkzaam dat ons in staat stelt om in een opmerkelijk korte tijd een grote mate van eenvormigheid in ons verbale gedrag te verwerven. Ook het gedrag in het verkeer illustreert hoe snel wij tot een redelijke uniformiteit van gedrag kunnen komen, waardoor wij 'automatisch' op complexe verkeerssituaties kunnen reageren. Meer algemeen kan men stellen, dat er vele sociale situaties zijn, waarin de individuen effectief, dat wil dan zeggen snel en herkenbaar, op elkaar moeten reageren. Het daarvoor vereiste gedrag ontstaat, doordat ons gedrag zich láát codificeren en fixeren in vaste gedragspatronen. Ik wil erop wijzen dat hier nog géén waardeoordeel wordt uitgesproken over het conformisme. Slechts wordt gesteld, dat ons sociale gedrag feitelijk wordt beheerst door mechanismen die tot conformiteit leiden.

Deze eerst 'open deur' is belichaamd in de volgende stelling:

Stelling 1 – Samenleven in een groep veronderstelt bij de individuen een grote mate van eenvormigheid van gedrag. Het snel en herkenbaar reageren op sociale situaties wordt verkregen door het fixeren en codificeren van het gedrag.

Vervolgens wandelen we door een tweede open deur. Ons milieu, de maatschappij waar wij in leven, is voortdurend onderhevig aan veranderingen. Sommige van die veranderingen treden autonoom op, andere zijn het gevolg van ingrepen onzerzijds ten aanzien van onze omgeving. Veranderingen van het milieu vereisen aanpassingen aan nieuwe, 'onvoorziene' situaties. Onder 'aanpassing' wordt hier verstaan het voortbrengen, het genereren, van nieuwe, adequate vormen van gedrag. Zo dwingt de snelle, vanuit het traditioneel religieuze denken niet voorziene ontwikkeling van wetenschap en techniek een revolutie af in ons intellectuele gedrag. Wij kunnen onze ervaringen van de natuur en van de mens, niet meer beschrijven en evalueren in termen van een traditionele kosmologie (voor-Newtoniaans!), respectievelijk een traditioneel mensbeeld (cf. het veelvuldige gebruik van de cu-

rieuze term 'menselijke waardigheid'). Met name de eigenschap, die wij aanduiden met de term 'intelligentie' is met dit mechanisme van gedragswijzigingen en gedragsaanpassingen geassocieerd. De op dit tweede mechanisme betrekking hebbende stelling kan nu aldus worden geformuleerd:

Stelling 2 – Milieuveranderingen (veranderingen van de maatschappelijke structuur) vereisen een grote elasticiteit van onze aanpassingsmogelijkheden ten aanzien van nieuwe, niet voorziene situaties.

In de meer comfortabele situaties werken beide mechanismen synchroon; er bestaat dan een stabiel evenwicht tussen het op conformiteit gerichte – en het intelligente op veranderingen gerichte gedrag. Ieder van ons kent evenwel situaties, waarin de beide gedragsmechanismen elkaar tegenwerken. Revolutionair nieuwe wetenschappelijke inzichten hebben nogal eens heftige weerstanden opgeroepen. En dit gebeurde des te eerder als het vernieuwingen betrof waardoor denkbeelden waarmee men vertrouwd was geraakt, werden aangetast. De middelen van verweer tegen nieuwe inzichten varieerden in onze 'intellectuele' geschiedenis van bespottung tot brandstapel. Ook snelle veranderingen in de maatschappelijke structuur hebben weerstanden geïnduceerd, welke zich uitte in een door extreem conformisme geïnspireerd conservatisme; het oude en vertrouwde werd dan gehanteerd als de suprême en enige maatstaf voor toelaatbare ontwikkelingen. Achter deze verschijnselen kan men een algemeen mechanisme vermoeden. Het 'afwijkende' roept kennelijk agressie op, een agressie, die zich keert tegen het nieuwe, tegen wat niet conform ons milieu is. Dit hangt samen met wat ik in verband met ons probleem een bijzonder hinderlijk psychologisch gegeven zou willen noemen: Het tot regelmaat geordende conformistische gedrag schept een stabiliteit, die sterk positief ervaren wordt. Anders gezegd: Gecodificeerde gedragsvormen scheppen een gevoel van veiligheid. Doorbreking van de code brengt dienstengevolge frustratie teweeg, en frustratie ten slotte is de ideale bakermat voor agressie. Iedereen, die wel eens een hond of een kind getraind (opgevoed) heeft kent dit verschijnsel. Indien men de instructies, waaraan grote gewenning is ontstaan, abrupt wijzigt, ontstaat in het algemeen eerst enige verwarring, gevolgd door agressie. Daarbij kan worden geobserveerd, dat de afweerreactie, de agressie, des te heftiger is naarmate het geleerde gedrag meer tot automatisme was geworden. Voor ons is vooral van belang de afweerreactie ten aanzien van veranderingen in het sociale milieu. Verlopen die veranderingen snel, en is de groep daar slecht

op voorbereid, dan zal die groep zich gaan gedragen alsof die verandering niet plaats behóort te vinden. In de extreme vormen zal men in zijn denken zelfs het bestaan van sociale verandering op zich voor onmogelijk te houden. Kortom:

Stelling 3 – Een hinderlijk psychologisch gegeven: stabiele, regelmatige gedragspatronen scheppen een gevoel van veiligheid; doorbreking van bestaande codes roept frustratie op. De hierdoor ontstane disharmonie met ons vermogen tot anticipatie van onvoorziene situaties kan tot sterke polarisering binnen de groep leiden. De behoefte aan veiligheid, gegarandeerd door het tot automatisme geordende gedrag roept agressieve afweerreacties op ten aanzien van het nieuwe, het veranderende.

Het hierboven aangegeven fixeren en codificeren van het gedrag geschiedt door een leersysteem. Door de ouders, door de school, door speelgenoten wordt ons gedrag 'gericht'. Wij zullen, hoezeer ook aanvankelijk vertederd door de impulsieve reacties van kleine kinderen, in toenemende mate iets dat wij 'normaal gedrag' noemen aan het kind gaan opleggen. Daarbij is het van belang dat wij ons realiseren, dat zo'n leersysteem, zo'n opvoedingssysteem, niet of nauwelijks het produkt is van redelijk overleg. Wij doen het zó, omdat wij het zelf zo geleerd hebben. Het weerbarstige protest van het kind menen wij te kunnen ontzenuwen met het curieuze argument: 'Toen ik nog zo oud was als jij, moest ik óók...' Wij menen, dat de automatismen die wij aan jongeren leren, een vanzelfsprekend deel zijn van de werkelijkheid. Het verbod om oesters met een mes te eten, het vereiste respect van jongeren voor de ervaring van ouderen, het zijn waarheden, die alle tezamen door ons als een onbetwifelbaar beeld van de werkelijkheid worden ervaren. Dat werkelijkheidsbeeld wordt vervolgens de rechtvaardiging van het leersysteem. Zo kom ik tot:

Stelling 4 – Codificatie en fixatie van het sociale gedrag geschieden door een leersysteem, dat door ons met het eufemisme 'opvoeding' wordt aangeduid. Opvoeden is het mechaniseren van onze aanvankelijk impulsieve reacties. Opvoeders gaan in het algemeen weinig rationeel-kritisch te werk. Vooroordelen over datgene wat men méent de status quo te zijn vormen de impliciete rechtvaardiging van het systeem.

Zoals reeds eerder werd aangeduid leidt de behoefte aan de rechtvaardiging van de gebruikte leersystemen meer en meer tot een wereldbeeld, een ideologie, van waaruit kan worden 'ingezien' dat

de gekozen handelingen evident de enig juiste zijn. Anders gezegd: de veelal langs historisch toevallige wegen ontstane gedragspatronen en taboes (verboden gedragsvormen) worden in een later stadium gerechtvaardigd met behulp van 'ideologische constructies' en 'theologieën', van waaruit de geëiste gedragsvormen en het verbod op andere vormen van gedrag als noodzakelijkheden kunnen worden afgeleid. Zo worden ten aanzien van de seksuele taboes, die wellicht samenhangen met de biologisch-sociaal uiterst labiele situatie die voor het mensdier evolutionair is ontstaan, verheven theorieën geformuleerd. Er wordt gesproken over 'het-niet-alleen-lichamelijke' en over 'de geestelijke opdracht'. Het ons feitelijk opgelegde seksuele gedrag kan op die manier begrepen worden (ofwel als 'waar' ervaren worden) vanuit 'het-seksuele-als-zodanig-gegeven-vanuit-het-wezenlijk-menselijke'.

Stelling 5 – Ieder leersysteem (opvoedingssysteem) impliceert een ideologie over de realiteit. Een ideologie is aanvankelijk de neerslag van een tijdelijk gefixeerde vorm van gedrag. Voorbeeld: de taboes, aangeleerd in het seksuele gedrag, groeien uit tot een verheven 'theologie' over 'het-seksuele-als-zodanig'.

Spreek ik in het vervolg van 'ideologie', dan bedoel ik daarmee het min of meer systematisch geordende geheel van opvattingen, waarmee wij ons handelen evalueren en rechtvaardigen. Een 'religie' valt daar ook onder! Ook hier doet zich een hinderlijk psychologisch gegeven voor. Een ideologie kan eerst dan haar 'rechtvaardigende' functie vervullen, als zij 'automatisch' geloofwaardig is. Vandaar dat een ideologie (en dit in tegenstelling tot een wetenschappelijke theorie) zich zó zal vormen, dat twijfel aan haar inhoud en waarde bij voorbaat uitgesloten is. Het beroep op een zeer bijzondere en volstrekt onbetwifelbare geldigheid, die in haar formulering ligt opgesloten, kenmerkt de rechtvaardiging van de meeste ideologieën. Denk maar aan de irrationele, maar juist extreem stellige beweringen over de waarde van tradities. Vaak doen uitspraken over 'vanzelfsprekende eeuwige waarden' mij sterk denken aan het automatische kwijlen van Pawlow's hondje. Dit laat zich samenvatten in:

Stelling 6 – De groep 'vergeet' de oorsprong van de geïmplieerde ideologie: De ideologie wordt de rechtvaardiging van de gedragsfixaties. Ideologie neemt dan meer en meer het karakter aan van een 'gevonden waarheid' die absoluut is. De ideologie wordt een monolithisch dogma van buitentijdelijke oorsprong: Een intelligente visie wordt getransformeerd in een geconditio-

neerde reflex. De psychologische inhoud van argumentaties over de waarde van traditie: De bel schelt en het hondje kwijlt.

Wat nu volgt moet vooral niet worden opgevat als een normatieve theorie over het avantgardisme. Anders gezegd: De in stelling 7 geformuleerde zienswijze moet niet worden geïnterpreteerd als een eis die ik aan het avantgardisme stel. Voor mij is het een op waarnemingen gebaseerde opvatting over de sociale werking van het avantgardisme. Ik wil met een ruwe waarneming beginnen. De projecten en produkten, die wij avantgardistisch noemen hebben dit gemeen, dat zij botsen met de automatismen in ons waarnemingsvermogen en in ons denken, welke door de leer-systemen waaraan wij onderworpen waren, zijn ontstaan. Zij verstoren die automatismen, zij exploderen iedere mechanische vertrouwdheid ten aanzien van de omgeving. Men kan zich daarbij afvragen of hiermee aan een sociaal-kritische behoefte wordt voldaan.

De talrijke discussies over de crisis van onze cultuur zijn als volgt samen te vatten: de snelle ontwikkeling van wetenschap en techniek is in de ideologieën die wij tot nog toe hanteerden, niet voorzien. We kunnen zelfs zeggen dat zij vanuit het traditionele godsdienstige denken voor principieel onmogelijk werd gehouden. Tegelijkertijd heeft de toepassing van de ons beschikbare technologie vérstrekkende gevolgen voor onze samenleving. Juist die gevolgen laten zich moeilijk evalueren. Er is immers een sterke discrepantie ontstaan tussen wat we weten enerzijds, en onze vastgelegde gedragsmogelijkheden en ideologieën anderzijds. Onze ideologieën stellen ons niet of nauwelijks in staat te leven op het technologische niveau, dat wij bereikt hebben. De ontwikkelingen die nu aan de gang zijn, kunnen wij dientengevolge intellectueel nauwelijks verwerken, laat staan dat wij in staat zijn de toekomstige ontwikkelingen te anticiperen. De nu meer dan ooit tevoren vereiste intellectuele beweeglijkheid wordt belemmerd door het reeds versleten kleed van onze opvattingen over de cultuur, over onszelf en over onze samenleving. Beknopt is dit geformuleerd in de volgende stelling:

Stelling 7 – Wij worden voortdurend tot nieuwe keuzen en aanpassingen gedwongen door de snelle en vanuit de bestaande ideologieën niet voorziene veranderingen van de maatschappij. De beschikbare wetenschappelijke (dat is kritisch toetsbare) kennis levert ons voor die labiele situaties onvoldoende steunpunten op. De rigiditeit van de bestaande ideologieën en mythen verlammen de mens in zijn mogelijkheden van anticipatie. De functie

van avantgardistische creativiteit: De mensen bevrijden van al die mechanische elementen, welke het leven in een ideologisch verzadigde omgeving aan hen heeft opgedrongen.

Als we dit mechanisme van het avantgardisme onderkennen, dit stoten van de mensen uit het automatisme van hun ideologieën, dan hoeven we niet verbaasd te zijn als het avantgardisme krachtens deze functie afweermechanismen op moet roepen (cf. stelling 3). Het verbaast mij vaak als ik de geschoktheid zie van vrienden ten aanzien van de heftige afweermechanismen, die door experimentele projecten worden opgeroepen. Het is mijns inziens noodzakelijk, dat men de agressieve verkettering van het avantgardisme ziet als een 'natuurlijke' reactie, die men kan begrijpen door oog te hebben voor de sociaal-psychologische mechanismen die ons gedrag beheersen. Kiest men voor het ondersteunen van het avantgardisme, dan moet men het optreden van de heftige afweer accepteren. En voorts zichzelf ervan overtuigd hebben (althans in zoverre als men de sociaal-kritische functie verdedigt) dat uit die afweer uiteindelijk toch een meer kritische houding wordt afgedwongen. Onder 'kritisch' versta ik hier: het vermogen om zich alternatieven voor te stellen náast dat wat door gewoonte vanzelfsprekend is geworden. Deze consequenties van een keuze vóór het avantgardisme zijn samengevat in de volgende stellingen:

Stelling 8 – Het oproepen tot kritisch relativisme (bijvoorbeeld door met theatrale middelen de mensen uit hun ideologie te stoten) is alleen ongevaarlijk als wij psychologisch aanvaardbaar kunnen maken, dat een kritische samenleving meer menselijk geluk voortbrengt. De negatieve appreciatie van avantgardistische experimenten is alleen dan schokkend, indien men niet realiseert welke psychologische mechanismen de appreciatie bepalen.

Stelling 9 – Een activiteit als avantgardistisch kwalificeren heeft tenminste twee consequenties: a. Algemeen kunstkritisch gesproken moet men accepteren dat de kwaliteitsbeoordeling niet kan plaatsvinden in termen van bestaande (gefixeerde) normen; de activiteit onttrekt zich principieel aan iedere poging tot interpretatie vanuit de bestaande code-systemen. b. In psychologische zin moet men aanvaarden, dat de activiteit afweerreacties zal oproepen.

Thans begint zich een paradox af te tekenen, die met de omschreven functie van het avantgardisme samenhangt. Als de overheid het avantgardisme subsidieert, dan vraagt zij de gemeen-

schap om het brengen van financiële offers voor iets, dat primair als onaangenaam en onnodig ervaren wordt. Wordt deze paradox niet expliciet onderkend, en geschiedt de subsidiëring om slechts incidentele motieven, die met de functie van het avantgardisme onverenigbaar zijn, dan roept de subsidiërende overheid zélf de krachten op, die tot vernietiging van dat beleid zouden kunnen leiden. Het beleid houdt dan op kunstbeleid te zijn; het wordt meer een vorm van sociale zorg, die de kunstenaars in een nog maar node geaccepteerde en volstrekt geïsoleerde klasse plaatst. Kortom:

Stelling 10 – Het subsidiebeleid ten aanzien van het avantgardisme behoort zich onder meer te baseren op principiële uitgangspunten, welke uit de maatschappelijk noodzakelijke functie van het avantgardisme voortvloeien. Subsidieert men avantgardistische projecten om marginale redenen, welke met de functie van het avantgardisme niet verenigbaar zijn, dan scheidt men met de financiële basis tevens de condities voor de vernietiging van enig maatschappelijk zinvol effect.

Onderkent men deze paradox, en wil men anderzijds een werkelijk kunstbeleid voeren, dat juist in het avantgardisme de essentiële maatschappelijke functie van kunst in onze tijd herkent, dan ligt het voor de hand om zich af te vragen, hoe deze paradoxale situatie dan toch 'gemanipuleerd' kan worden. Het zal duidelijk zijn dat ik hier niet zal verdedigen dat men de paradox kan oplossen door de schokeffecten weg te nemen. Wél meen ik dat de volgende drie condities gerealiseerd moeten worden als inherent onderdeel van het subsidiebeleid:

a. De discussie over de principiële gronden waarop men het avantgardisme subsidieert, moet met de grootst mogelijke openheid geschieden. Een dergelijke discussie – waarbij men ieder listig omzeilen van de paradox middels esthetische pseudo-argumentaties (verbale rookgordijnen) achterwege behoort te laten – moet de gemeenschap steeds voorlichten over de achtergronden en de betekenis van het gevoerde cultuurbeleid.

b. Goede kunstzinnige vorming moet gezien worden als essentieel onderdeel van dit beleid. Alleen daarmee kan worden bereikt, dat agressie niet het enige neveneffect is. Het is natuurlijk wél zaak dat de 'ideologie' van die kunstzinnige vorming zeer kritisch wordt geëvalueerd. De verschillende vormen waarin zij thans wordt gerealiseerd zijn veelal even irrationeel en mythologisch geladen als andere leersystemen. Een onkritisch hanteren van vage begrippen als 'zelfexpressie', 'creativiteit' enzovoort, kan uiteindelijk evenzeer de positieve appreciatie van kunst

(dat wil zeggen kunst die nu gemaakt wordt) blokkeren als het leren van kunstappreciatie via 'herkenning'. De omschrijving van avantgardisme heeft dat laatste leerproces juist uitgesloten.

c. Discussie over kunstbeleid en kunstzinnige vorming dienen voortdurend gerationaliseerd te worden door sociaal-wetenschappelijk onderzoek. De kosten, die dit met zich meebrengt zou men moeten zien als essentieel behorend bij een bewust cultuurbeleid.

Ik wijs er met nadruk op, dat deze condities voortvloeien uit het rationeel doordenken van de vraag, wat een goed cultuurbeleid is in termen van onze huidige kennis van maatschappelijke mechanismen. Zij kunnen direct worden afgeleid uit de eerste negen stellingen.

Samenvattend zou ik willen stellen:

Stelling 11 – De open discussie over de principiële gronden waarop men voor het bevorderen van het avantgardisme kiest, heeft eerst zin wanneer zij voortdurend wordt begeleid door sociaalwetenschappelijk onderzoek naar het sociale effect. Relevant zijn bijvoorbeeld de volgende vragen:

In welke mate is de appreciatie van experimentele kunst afhankelijk van de wijze, waarop wij 'leren' kunst te appreciëren?

Wat is het rendement van algemene en gerichte voorlichting?

Hoe kunnen vormingsprogramma's gerationaliseerd worden?

Hoe kunnen teweggebrachte veranderingen in onze opvattingen over de maatschappij in samenhang hiermee geëvalueerd worden?

Hoe zijn die veranderingen te betrekken op bepaalde formele kenmerken van avantgardistische kunst?

De kosten van dergelijke onderzoeken moeten worden gezien als een noodzakelijk onderdeel van een rationeel subsidiebeleid.

Tenslotte wil ik mij een badinerende stelling veroorloven. De discussies met de overheid over mogelijke subsidies voor een meer systematische beoefening van experimentele kunst (ik denk bijvoorbeeld aan het werk van Annemarie Prins en Koert Stuyf) hebben mij vaak bijzonder mistroostig gemaakt. Het type argumentaties dat wordt aangevoerd tegen verzoeken om subsidie, geschiedt in termen die mijns inziens met een kunstbeleid in bovengenoemde zin niets te maken hebben. Zo men al tot steun bereid is, dan zijn dat 'bijstands'-redenen.

En in zoverre als men argumenteert vanuit een kunstbeleid, wordt het avantgardisme als een soort randverschijnsel gezien.

Kunst is dan datgene, waarvan met zoveel zekerheid gezegd kan worden dat het mooi is, dat er een vast bestel op past. Men realiseert zich dan niet, dat hierbij van kunst, van creativiteit (dus onherkenbaarheid en onzekerheid) of hoe men het ook wil aanduiden, geen sprake meer is.

Hoogstens van een uiterst curieus soort van zelfkwekking, welke geen consequenties heeft voor de eigen rigide ideologieën. Als een mistroostige verzuchting is dan ook de laatste stelling geformuleerd:

Stelling 12 – Een overheid, die het avantgardisme slechts accepteert als een esthetisch randverschijnsel van de reeds geaccepteerde kunst, als een eigenlijk ongewenst, maar vanwege de aanvaarde tolerantie van 'anders-denken' niet of moeilijk af te wijzen fenomeen, en haar op grond daarvan situeert aan de periferie van haar cultuurbeleid, lijdt aan ideologisch masochisme.

Indien de sociaal-kritische functie van de avant-garde erkend wordt, is de conclusie onontkoombaar dat niet volstaan kan worden met een passief toelaten van de kunst van de eigen tijd. Het subsidiëren van experimenten als randverschijnsel van de 'officiële' cultuur is een principiële fout. Want de avant-garde is geen randverschijnsel maar de kern van onze intellectuele en culturele overlevingskansen. Het subsidiebeleid moet op grond van de hier uitgewerkte beginselen een volstrekt andere structuur krijgen. Het zwaartepunt moet verlegd worden van de conserverende en instandhoudende subsidie, wat ik zou willen noemen de restauratie-subsidie, naar de stimulerende en actief begeleidendes financiering.

Keren we terug naar de drie betekenissen van democratisering die Van Biemen onderscheidt, dan is het mijns inziens van het grootste belang de tweede betekenis, het controleren van de gehanteerde macht door allen, met betrekking tot het subsidiebeleid nader te overwegen. Als het erom gaat de macht van de ene over de andere groep te breken, van de ene klasse over de andere, dan moet er ongetwijfeld controle van allen zijn om die macht te kunnen breken. Maar als het gaat om ontwikkelingsmogelijkheden voor de nieuwe kunst, zoals ik die hiervoor omschreef, om de avant-garde met name, dan is de controle van allen principieel onaanvaardbaar. Die controle zou de dood van de avant-garde betekenen. Hier past alleen controle achteraf als een cultuursociologisch gegeven. Pas de uitvoering, opvoering, publikatie of vertoning geven 'allen' de gelegenheid tot een keuze, die tevens een controle inhoudt. De uitvoering moet dan echter eerst mogelijk gemaakt zijn. De opera *Reconstructie* moest uitgevoerd kun-

nen worden voor ik achteraf het recht kon hebben dit niet te prefereren.

De veranderingsprocessen in de samenleving, die voor die samenleving noodzakelijk zijn, worden op deze wijze niet structureel afgedwongen, maar mogelijk gemaakt. Uiteraard zijn hierop een paar triviale uitzonderingen even noodzakelijk, maar voor die uitzonderingen is een zo groot mogelijke concensus te bereiken. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan vormen van cultuurintimidatie als antisemitische uitingen. Het toelaten daarvan in de boven omschreven zin, dus als onderdeel van een actief, een stimulerend cultuurbeleid, zou medeplichtigheid van de subsidiërende instantie aan de verbreiding van antisemitisme impliceren. Maar ik realiseer mij wel, dat ik hiermee een terrein van vooroordelen betreed vol voetangels en klemmen. Uiterste terughoudendheid van de democratische controle vooraf is daar geboden.²

Rest de derde betekenis van Van Biemen: allen, die er actief of passief bij betrokken zijn, het beleid mee laten bepalen. Past men dat toe op het 'kunstbeleid', dan moet eerst omschreven worden wat verstaan wordt onder het begrip 'kunstbeleid' en dat is niet mogelijk aan de hand van een of andere officiële omschrijving, omdat die eenvoudig ontbreekt. Ik kan slechts herhalen wat ik elders schreef, 'dat het mij nog steeds niet helemaal duidelijk is wat door bestuurders verstaan wordt onder "cultuurbeleid".' Ik begrijp het woord als het hanteren van een schema voor mogelijke beslissingen, gericht op het sturen van datgene wat als 'cultuur' wordt aangemerkt. Daarbij ga ik uit van de eerder gegeven definitie van cultuur: het systeem van subjectieve criteria, die mensen hanteren bij het bepalen van hun voorkeuren, hun preferenties.³

Bij het formuleren van een cultuurpolitiek wordt men derhalve geplaagd voor de beantwoording van enkele principiële vragen:

a. Waaruit bestaat en hoe functioneert op dit moment dat geheel van subjectieve criteria in onze maatschappij?

b. Moet de taak van de cultuurpoliticus (d.i. de bestuurder, die de cultuurpolitieke beslissingen formuleert, verdedigt en uitvoert) beperkt blijven tot het optimaal bevredigen van de bestaande culturele behoeften, geschapen door de bestaande preferenties? Zo ja, welke maatschappelijke visie wordt hiermede geïmpliceerd?

c. Of vraagt de zich voltrekkende maatschappelijke ontwikkeling (respectievelijk ónze opvatting over een gewenste ontwikkeling) om een voortdurende herwaardering én heroriëntatie van de bestaande behoeften.

Men krijgt wel eens de indruk, dat bestuurders zich het liefst zouden beperken tot een beveiligend antwoord op vraag b, daar-

bij ervan uitgaand, dat dit 'het meest neutrale, ergo objectieve beleid' zou zijn. Een cultuurbeleid 'bij plebisciet' impliceert echter wel degelijk een subjectieve keuze over de kwaliteit van de bestaande preferenties, én over de functie van die preferenties in het maatschappelijke ontwikkelingsproces. Vandaar dat een verdediging van een 'objectief' cultuurbeleid met verwijzing naar 'de bestaande behoeften' verwarring zaait; bovendien: wát zijn 'bestaande behoeften'?

Erkent men het belang van een discussie over de genoemde vragen voor het formuleren van een cultuurbeleid, dan zou men de volgende eisen moeten stellen aan iedere nota, waarin door bestuurders het cultuurbeleid (of een subsector daarvan als bijvoorbeeld het kunstbeleid) aan de orde wordt gesteld.

1. De nota bevat op zijn minst de aanzet tot een analyse van de gegeven maatschappelijke structuur, en de functie welke de bestaande cultuur daarin vervult.

2. Een geformuleerd cultuurbeleid bevat een prognose over de toekomstige maatschappelijke ontwikkeling. Men kan daarbij uiteraard de plank mis slaan; juist daarom moet op grond van zo'n expliciet gemaakte prognose het beleid steeds opnieuw ter discussie worden gesteld.

3. Een *expliciete* stellingname met betrekking tot de cultureel maatschappelijke ontwikkelingen, die men gewenst acht, mag in een dergelijke nota niet ontbreken. (Feitelijk is altijd sprake van een dergelijke stellingname; men doet echter graag net alsof dat niet het geval is.) Uit die stellingname wordt de daarmee samenhangende noodzaak tot sturing afgeleid.

4. De beperkende voorwaarden (vaak van algemene budgettaire aard) dienen expliciet vermeld te worden. Alleen dan kan men inzicht krijgen in de correctheid van de gekozen beslissingen. Men *kán* niet volstaan met te zeggen: 'Wél, er was nu eenmaal slechts zo-en-zoveel geld ter beschikking'. Gegeven datgene, waar een cultuurbeleid betrekking op heeft (het sturen van fundamenteel maatschappelijke processen), is een duidelijke motivering van de gekozen prioriteiten een volstrekt vereiste. De burger moet kunnen begrijpen waarom aan het cultuurbeleid f x miljoen gulden, en niet f y miljoen gulden wordt besteed.

Een vervullen van deze eisen lijkt mij noodzakelijk indien men een redelijke discussie wil entameren over het cultuurbeleid.

De onder 1 genoemde analyse is vooral daarom noodzakelijk, omdat iedere opvatting over de huidige maatschappelijke structuur zélf doortrokken is van onze ideologieën. Onder een ideologie wordt hier verstaan het min of meer geordende geheel van opvattingen, waarmee wij onze handelingen en beslissingen evalueren en rechtvaardigen. Een 'ideologisch neutrale' analyse van

de bestaande maatschappelijke structuur is onmogelijk, hoezeer bestuurders dat ook zouden wensen. Wel zou ik een optimaal gebruik van empirische sociaal-wetenschappelijke methoden willen bepleiten bij het vormen van de inzichten, welke betrekking hebben op het onder 1 en 2 genoemde complex van vragen. Ik hoop nochtans duidelijk gemaakt te hebben, dat geen enkel 'cultuurbeleid' de verantwoordelijkheid voor een kwalitatieve en ideologische stellingname uit de weg kan gaan.

Hier past nog een enkele opmerking naar aanleiding van een stelling van Schaafsma die op het eerste gezicht overtuigend is in zijn simpelheid, een aardige slagzin: Cultuurbeleid is primair een zaak van betrokkenen, niet van deskundigen.⁴ De moeilijkheid zit hem hier echter in de betrokkenen, want wie zijn dat? Allen, omdat allen in een of andere zin te maken hebben met het cultuurbeleid, al was het maar als de te pas en meer te onpas opgevoerde belastingbetalers? Of die heel enkelen die 'creatief' betrokken zijn bij de cultuur? In de algemene zin waarin Schaafsma van 'betrokkenen' spreekt, mist het woord dus elke betekenis. En wat hij met deskundigen lijkt te bedoelen, acht ik van veel te beperkte omvang. Deskundigheid ten aanzien van de avant-garde zoals die hiervoor omschreven is, bestaat niet. Maar inzoverre cultuurverschijnselen als signaalcomplex te onderzoeken zijn, bestaat wel degelijk een deskundigheid en die moet zelfs ingeschakeld worden in het cultuurbeleid. In die zin zijn de deskundigen in hoge mate medebepalend.

Degenen die de politieke beslissing nemen, die een beleid formuleren en daarbij gebruik maken van visies door de deskundigen ontwikkeld, zijn samen met die deskundigen, de makers en de onderzoekers, de betrokkenen. Dat houdt in dat een cultuurbeleid niet door middel van een plebisciet kan worden gevoerd. Maar wel is noodzakelijk dat het hele proces van het totstandkomen van dat beleid in het openbaar plaatsvindt. Als uiterste consequentie daarvan en als uitdaging kom ik tot de slotsom dat de visie van een regering op het cultuurbeleid dient vooraf te gaan aan het regeringsprogramma en dat de eerste passage van elke troonrede een formulering van dat cultuurbeleid zou moeten zijn.

Noten

1. Dit hoofdstuk is aan de hand van een schema en aantekeningen en met tussenvoeging van eerdere publikaties van drs. S. J. Doorman geschreven door Jan Rogier.
2. In het septembernummer van *Wijsgerig Perspectief* (1970) publiceerde ik een voordracht over de vraag: *Is een wetenschappelijke methodologie zonder vooroordelen mogelijk?* Daarin en in de bijdrage van prof. dr. A. D. de Groot in hetzelfde nummer van W.P., *Het eigen vooroordeel en de strijd daartegen*, is een poging gedaan om de rol die het vooroordeel speelt bij het doen van een keuze en dus ook bij het bepalen van een beleid te omschrijven.
3. De passages over cultuurbeleid zijn ontleend aan mijn artikel: *Enkele algemene opmerkingen over het begrip 'cultuurbeleid'*, in *Proces* 1969 (1,10).
4. Drs. H. Schaafsma in: *Radiaal*, uitgave van de Culturele Raad van Noord-Holland, nr. 3, nov. 1970.

Democratische alternatieven

Inleiding

Toen Ferdinand Domela Nieuwenhuis omstreeks 1907 zijn boekje schreef over *Het parlementarisme in zijn wezen en toepassing*, gaf hij daarin een bont overzicht van alle bezwaren tegen het burgerlijke vertegenwoordigende systeem. Merkwaardig genoeg werden zowel rechtse als linkse staatslieden geciteerd om de onvolkomenheden van het gelaakte stelsel toe te lichten. Overwegend was de kritiek echter gericht tegen de gedachte, alsof een volk zichzelf zou kunnen regeren door middel van representanten. Vandaar het motto dat ontleend was aan Rousseau: 'Van het ogenblik af dat een volk zichzelf vertegenwoordigers geeft, is het niet langer vrij.' Zodra men de macht en het recht om zelf over zijn lot te beslissen uit handen geeft, gaat de soevereiniteit over in handen van wetgevers en regeerders. En vandaar ook dat vervolgens het parlement op de tweede rang komt. Een kleine groep soldaten is in staat een einde te maken aan de parlementaire werkzaamheden en aan de burgerlijke democratie. En aangezien ook in dit bestel de gehoorzaamheid en discipline gehandhaafd worden als hoekstenen van het leger zijn de generaals bij machte te zegevieren over een liberaal regime. In de vorige eeuw heeft Wilhelm Liebknecht, voordat hij reformist werd, gesproken over hetgeen te verwachten viel als het volk een socialistische meerderheid naar het parlement zou hebben afgevaardigd. 'Het ogenblik schijnt dan gekomen om de maatschappij en de staat te hervormen. De meerderheid neemt een beslissing die in de jaarboeken der wereldgeschiedenis aangetekend zal worden: de nieuwe tijd is aangebroken . . . Niets van dit alles: een compagnie soldaten verjaagt de sociaal-democratische meerderheid buiten de heilige hallen. En als deze heren dit niet gemakkelijk toelaten zullen enige politieagenten hen naar het hoofdbureau brengen, waar zij dan de tijd zullen hebben na te denken over hun Don-Quichot-achtig gedrag . . . De revoluties hebben niet plaats met verlof van het gezag. De socialistische gedachte kan niet verwezenlijkt worden binnen de beperking van de bestaande staat.' En Liebknecht riep zelfs in zijn *Über die politische Stellung der Sozialdemokratie* (1869) uit: 'Weg met de erediens van het algemeen en direct kiesrecht!'

Geciteerd werd door Domela ook nog de Duitser Rittinghausen die in 1848 uit zijn land naar Frankrijk was gevlucht en daar een verhandeling had gepubliceerd over *La législation directe par le peuple*. Hij noemde het parlement een instrument van het feodalisme en het corporatisme, waarin klassen en standen hun vertegenwoordigers zonden om gehoord te worden door de vorst, zodat men hoogstens kon spreken van een duur betaalde medezeggenschap van wettelijk erkende groeperingen. Geen instrument derhalve om de bestaande maatschappij omver te werpen, ook niet nadat de adel, de geestelijkheid en het hof als heersende kringen vervangen waren door de bourgeoisie, de militairen en de regering. Het gevolg van deze situatie was dat de afgevaardigden van 'het lagere volk', eenmaal opgenomen in de bovenste lagen der samenleving, zich van de kiezers vervreemdden. De Franse socialist Proudhon heeft in zijn *Confessions* erkend dat hij — evenals later nog Domela Nieuwenhuis — zich had laten verleiden om te proberen de Kamer te gebruiken als spreekgestoelte en als middel tot het verkrijgen van gematigde hervormingen, zonder daarin te zijn geslaagd. Integendeel, het parlementaire werk leidde tot afzondering, onwetendheid inzake het buitenparlementaire gebeuren, aanpassing aan een slechts schijnbaar democratische machinerie. Hier had men de ironische opmerking kunnen plaatsen die een eeuw geleden al in zwang was: 'Waarop lijkt een afgevaardigde van de arbeiders het meest? Op een afgevaardigde van de bourgeoisie!'

Om nog eens Wilhelm Liebknecht te citeren toen deze de klasstrijd centraal stelde: 'Wie met de vijand onderhandelt, parlementeert. En wie parlementeert, verraadt.' Overigens heeft Domela een beeld gegeven van de bureaucratie en de gevestigde belangen van lieden, die nooit door het volk gekozen zijn, terwijl zij de staat veel meer in handen hebben (samen met de officieren) dan enig parlement. En natuurlijk wees hij op de economische macht, sterker dan de politieke organen. De strijd tussen werkgevers en werknemers, tussen bezitters en bezitlozen, tussen geregerden en geregeerden zou buiten het parlement moeten plaatsvinden, omdat daar de grote beslissingen vallen.

Maar vooral zijn in het boekje van Domela breed uitgemeten alle fouten en gebreken van het vertegenwoordigende systeem als zodanig, waardoor de kiezers hun macht uit handen geven. Welk ander systeem zou men dan kunnen aanbevelen? Genoemd wordt de voorkeur van Rittinghausen voor de 'directe democratie', die hij in Zwitserland had meegemaakt. En terloops verwijst Domela naar de Parijse Commune van 1871, waarbij hij vooral stilstaat bij wat zij gedwongen of vrijwillig heeft nagelaten. Over deze twee vormen van democratische techniek wordt niet verder uit-

geweid, omdat de verhandeling vooral bedoelde het parlementarisme te kritiseren. Het is nochtans nuttig er bij stil te staan.

Democratische technieken

Het Zwitserse systeem berust op de staatkundige gelijkwaardigheid van vrije mannen. Zelfs in 1970 was in het overgrote deel der kantons en steden het vrouwenkiesrecht nog niet ingevoerd. De democratische 'Männerbund' loopt theoretisch parallel met het volksleger. Een ver doorgevoerd federalisme maakt het mogelijk dat 'soevereiniteit in eigen kring' en dus autonomie van gemeenten en kantons meer betekenen dan in de conventionele gecentraliseerde staten. Op plaatselijk, gewestelijk en landelijk niveau is het mogelijk dat kiezers het initiatief nemen om 'van onder-op' te proberen een meerderheid te verwerven voor een verordening of wet, waaraan uitvoerende en rechterlijke macht zich hebben te onderwerpen. Het volk vormt dan een rechtstreekse wetgevende macht. Het kan voorts door een referendum zijn veto uitspreken over besluiten van wetgevende organen, al zijn de mogelijkheden daartoe niet onbegrensd. In elk geval zijn het initiatiefrecht en het referendum op zichzelf democratische instrumenten, als de eis tot hun toepassing komt van de kiesgerechtigde burgers zelf.

Niettemin is ook de werking van dit stelsel zo nauw gebonden aan de sociaal-politieke structuur, de eigendomsverhoudingen, zeden en gewoonten, dat het op zichzelf geenszins een revolutionaire of zelfs maar vooruitstrevende factor behoeft te zijn. Ook vele staten van de Verenigde Staten van Noord-Amerika kennen soortgelijke burgerschapsrechten, en evenals in Zwitserland zijn de maatschappelijke verhoudingen er conservatief gebleven. Evenmin als in Zwitserland de invoering van het vrouwenkiesrecht er door is bevorderd zijn in Amerika de klassentegenstellingen er door verminderd. In Nederland doet zich het merkwaardige feit voor dat het woord 'democratisch' steeds meer synoniem wordt met 'conservatief': wie niet geneigd is het bestaande bestel te aanvaarden en wie daarom buitenparlementaire actie voorstaat (tegen overheersende buitenparlementaire machten) zal alle behoudende groepen tegenover zich vinden. Deze zweren bij de parlementaire democratie omdat zij onmachtig is de samenleving principieel te veranderen. Uitbreiding van de techniek der medezeggenschap door initiatiefrecht en referendum verdienen dus wel aanbeveling, maar voornamelijk met betrekking tot het functioneren van een bepaald bestaand systeem. Zou dit stelsel socialistisch zijn dan zou men de genoemde instrumenten stellig kun-

nen of wellicht zelfs moeten invoeren. Maar het kiesrecht (eventueel aangevuld met initiatief en referendum) is geen instelling die omwentelingen bevordert. Er zijn integendeel vele voorbeelden van haar contrarevolutionaire werking.

Deze stelling vereist een nadere toelichting. Een der eersten die het behoudende resultaat van verkiezingen ontdekte was Proudhon. Toen de februari-revolutie van 1848 in Parijs was uitbroken en de republiek was geproclameerd, bepleitte hij in zijn *Solution du problème social* dat het volk zelf (dat de omwenteling had doorgezet door het vormen van een gewapende militie en het weigeren van gehoorzaamheid aan de monarchie) nu ook de leiding moest behouden. Het voorlopige bewind echter ging voort op de oude weg en regeerde met decreten. Proudhon keerde zich tegen het bijeenroepen van een nationale vergadering, waardoor het volk het strijdtoneel zou moeten verlaten en zijn soevereiniteit zou moeten overdragen aan een autoritaire elite. In de ware republiek (*res publica*, het gemenebest) behoort elke burger direct deel te kunnen nemen aan het bestuur. 'De republiek is de positieve anarchie.' In zijn blad *Le représentant du peuple* richtte hij zich tegen de voorlopige regering, nadat de verkiezingen hadden geleid tot instelling van een conservatief kabinet. In zijn *Souvenirs* heeft Alexis graaf de Tocqueville erkend dat 'alleen het volk wapens droeg, de wacht hield bij openbare gebouwen, waakte voor de orde, bevelen uitdeelde en strafte, waar dit nodig was.' De auteur erkende: 'Het was iets buitengewoons en angstwekkends, deze onmetelijke stad waar zoveel rijkdommen waren opgehoopt, of liever deze grote natie, alleen in handen te zien van mensen die niets bezaten.' Maar hij verademde toen bleek dat er in april verkiezingen zouden worden gehouden. Allen die meenden iets te vrezen te hebben van het proletariaat verbonden zich: de bezitters, zelfstandige boeren, bescheiden kooplui en zelfs ambachtslieden of beoefenaren van vrije beroepen; en de grondbezitters, rijke handelaren en fabrikanten werden rechter dan zij normaliter waren. 'De constituerende vergadering bevatte meer grootgrondbezitters en zelfs adellijke personen dan nog in enige kamer zitting hadden gehad . . . En men trof er leden in aan van een godsdienstige partij, talrijker en zelfs machtiger dan onder de Restauratie,' dus na de val van Napoleon.

Geen wonder dat Proudhon tot deze conclusie kwam: 'De zaak van het proletariaat, met geestdrift verdedigd op de barricades van februari, is verloren door de verkiezingen van april . . . Algemeen kiesrecht is de contrarevolutie.' In maart hadden honderdduizend arbeiders al gedemonstreerd tegen het voorlopige bewind, in april organiseerden zij een massale manifestatie ten gunste van vrije associaties die de produktiemiddelen zelfstandig

moesten exploiteren. Dit was 'directe democratie': zolang grond, werkplaatsen, fabrieken en mijnen privé-eigendom waren moest de basis der samenleving ondemocratisch zijn. Geen verkiezing kon het feit ongedaan maken dat een kleine minderheid over de kapitalen bleef beschikken, terwijl de meerderheid tot de bezitlozen behoorde. Uit deze situatie moest ook verklaard worden dat de moraal der kapitalistische maatschappij, haar zeden en gewoonten, overheersten in de geesten van velen die geen enkel voordeel genoten van de stand van zaken, zoals kleine boeren (door belastingen, pachten, schulden en tekorten gekweld) zelfstandige ambachtslieden en niet weinige arbeiders, die door een godsdienstige opvoeding, het aankweken van angst en vrees voor straf passief bleven. Men sprak toen nog niet van een 'zwijgende meerderheid', maar bang van elk avontuur was deze toen ook. Het is duidelijk dat een omwenteling moet worden doorgezet door een bewuste minderheid, die zichzelf beschouwt als draagster van de idealen der toekomst, als vertegenwoordigster van de evolutie der mensheid.

Niet alleen het algemeen kiesrecht, ook het referendum bevestigt in het algemeen een bestaand regime. We zagen het niet alleen in Zwitserland en een aantal staten van de Verenigde Staten, maar in veel ernstiger mate nog in landen met een dictatuur. Nadat Napoleon III in Frankrijk de macht had gegrepen gaf hij voedsel aan de ergste vermoedens van Proudhon omtrent de werking van volksuitspraken, die van hogerhand vereist werden. De parvenu-keizer liet herhaaldelijk zijn bewind bevestigen door referendums, die eigenlijk plebiscieten waren: uitspraken over zijn persoon. Later zouden Mussolini, Hitler, Franco en hoevele andere dictators menigten, die door angst, suggestie en zelfbedrog verlamd waren, ertoe bewegen de tirannie goed te keuren. Men zou generaal de Gaulle onrecht doen hem bij zulke lieden in te delen, want een dictator was hij stellig niet, maar ook hij zocht bevestiging van zijn persoonlijk bewind door middel van referendums. (Hem strekte tot eer dat hij zich uit de politiek terugtrok, nadat de 'volkswil' hem inzake een bepaald onderdeel van zijn beleid niet wilde volgen.) In de 'stalinistische' landen hebben de topleiders van de communistische partijen quasi-verkiezingen georganiseerd, die niet anders waren dan referendums. En terwijl een volksstemming in eigenlijke zin een hoge vorm van democratie zou moeten zijn, bleek in de praktijk dat zij volkomen ondemocratische eigendomsverhoudingen, aristocratische sociale structuren en zelfs dictaturen van partijen of personen kon rechtvaardigen. Zo behoeven democratische technieken nog geenszins 'de regering van het volk door het volk' of 'het beheer der produktiemiddelen en de sociale administratie door de werkenden'

te bevorderen. In de kapitalistische samenleving heeft het vrouwenkiesrecht niet revolterend gewerkt en het is zeer de vraag of de directe keuze van een eerste minister of een burgemeester – hoewel ze wrijvingen met de overheid zouden kunnen beperken – op zichzelf het karakter der samenleving zou veranderen. Dat een democratisch mechanisme een behoudende factor kan zijn werpt natuurlijk vele vragen op. Misschien is het soms een psychische behoefte der onderdrukten, zichzelf te onderdrukken. Misschien is het geweten niet alleen een vermanend zedelijk oordeel, maar evenzeer een door angst gevormd sociaal organisme, dat gehoorzaamheid aanvaardt in ruil voor een zekere beveiliging binnen een vertrouwd systeem van geboden en verboden. *Hoe het zij: een formeel democratisch stelsel behoeft noch politieke zelfregering noch economisch zelfbeheer te betekenen.*

Inspiratie der Commune

Een nieuw begrip betreffende democratie is in 1871 bekend geworden door de tragische afloop van de Parijse Commune. Natuurlijk kwamen haar idealen niet uit de lucht vallen: zij waren voornamelijk gepropageerd door de anarchist Proudhon, die in januari 1865 was overleden. Zowel de grondbeginselen als de terminologie van de Commune waren grotendeels door de geschriften van Proudhon bepaald. Daar was allereerst diens voorkeur voor het federalisme, aan het eind van zijn leven (in 1863) nog eens uiteengezet in zijn boek *Du principe fédératif*, dat ook in Italië en Spanje een enorme weerklank zou vinden. Afkerig van vaste wetten in een voortdurend veranderende samenleving stelde Proudhon voor, die wetten te vervangen door vrijwillige sociale verdragen en voor de deelnemende groeperingen aanvaardbare wederzijdse verplichtingen. Wel had Proudhon het oog op categorieën, groepen, samenwerkende producenten, kortom op 'associaties'. En daarenboven op de bewoners van gemeenten, allen consumenten en dus als groep niet geheel te identificeren met de producenten, al behoorden zij daartoe grotendeels ook. De gemeente (commune) als vertegenwoordigster van de gemeenschap behoorde het overkoepelende orgaan te zijn van de produktieve associaties. Deze laatste konden autonoom de produktiemiddelen beheren, maar zij waren daarvan niet de wezenlijke eigenaren. Het moest de gemeenschap zijn die aan de voortbrengers de mogelijkheid bood (door het beschikbaar stellen van grond, gebouwen, werkplaatsen, machines enz.) de opbrengst van hun eigen arbeid te verwerven. Natuurlijk was die opbrengst afhankelijk van de prijs, die de produkten konden opbrengen en van de ver-

plichtingen jegens de samenleving. Proudhon had in verscheidene werken een systeem ontworpen voor de onderlinge goederenruil door middel van een 'ruilbank', met uitschakeling dus van de handel, en hij stelde voor nieuwe waarde-eenheden in te voeren.

Omdat hij echter afkerig was van een centraliserend en uni-formerend staatsgezag wenste hij dat de kleinere deelgemeenschappen het recht zouden hebben haar eigen wisselende verordeningen op te stellen. Niet het *regeren*, maar het *beheren* behoorde op de voorgrond te staan. Het is gemakkelijk de invloed van zulke denkbeelden te ontdekken bij Marx, o.a. in diens *Bürgerkrieg in Frankreich* van 1871 en bij Engels in zijn *Oorsprong van de familie, de particuliere eigendom en de staat* van 1884. In dit laatstgenoemde werk had ook Engels de staat, als werktuig van een klasseheerschappij, ongeschikt genoemd om de gemeenschap te vertegenwoordigen. 'Wij naderen nu met rasse schreden een fase der ontwikkeling van de produktie, waarin het bestaan van de klassen niet alleen opgehouden heeft een noodzakelijkheid te zijn, maar waarop het een besliste hindernis wordt voor de voortbrenging. Zij zullen vallen, even onverbiddelijk als zij vroeger zijn ontstaan. Met hen valt onvermijdelijk de staat. De maatschappij die de produktie op de grondslag van vrije en gelijke associatie der producenten opnieuw organiseert, zet de hele staatsmachine daar, waar zij dan behoren zal: in het museum der oudheden, naast het spinnewiel en de bronzen bijl.' Even duidelijk liet Engels zich uit in 1891, toen hij een voorrede schreef bij de studie van Marx over de Franse burgeroorlog (de Commune van 1871) waarin hij zei: 'Men meent reeds een geweldig moedige stap te hebben gedaan als men zich vrij heeft gemaakt van het geloof aan de erfelijke monarchie en zweert bij de democratische republiek. In werkelijkheid is de staat niet anders dan een machine voor de onderdrukking van de ene klasse door de andere, en dit in de democratische republiek niet minder dan in de monarchie. En in het beste geval een kwaad dat het in de strijd om de klasseheerschappij zegevierende proletariaat erft in de nalatenschap van de klassestaat; en waarvan het niet kan nalaten – evenmin als de Commune – de ergste kanten zo snel mogelijk af te snijden, totdat een geslacht dat is opgegroeid in nieuwe, vrije maatschappelijke verhoudingen bij machte zal zijn de hele staatsrommel van zich af te werpen.'

Proudhon wilde dus de staat vervangen door een federatie van autonome communes en in deze gemeenten de produktie reorganiseren op basis van vrije associaties van werkenden. In de modernste tijden is de nawerking van deze denkbeelden het duidelijkst gebleken in Catalonië, tijdens de Spaanse burgeroorlog, en in Joegoeslavië nadat dit in 1948 had opgehouden het Russische

voorbeeld te volgen. In 'het land van Tito' werden Engels' opvattingen omtrent 'het afsterven van de staat' populair en werd 'het zelfbeheer der bedrijven' zoveel mogelijk in de praktijk gebracht, zij het natuurlijk onder controle van de gemeenschap, allereerst vertegenwoordigd door de 'commune', waarin het bedrijf gelegen was. Allerlei ongunstige omstandigheden van binnen- en buitenlandse aard hebben dit Joegoslavische experiment nadelig beïnvloed, maar het is terecht beschouwd als een der idealen van een alternatieve democratie.

Goed beschouwd moet men zeggen dat in de gedachtengang van Proudhon en zijn discipelen (tot wie allereerst de Russische anarchist Bakoenin behoorde) *de commune de draagster was van de volkssoevereiniteit*. Zij trad derhalve op als wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht tegelijk, met afwijzing van een buiten haar controle liggend gezag. Men kan met reden opmerken dat de ideologie der commune niet per se gezagloos was. In hoge mate vrijheidlievend wilde zij echter wel zijn. Leerzaam is in dit opzicht het programma dat Bakoenin in 1870 opstelde voor de revolutie in Lyon. Hij was daar heen gesnelde om de Frans-Duitse oorlog om te zetten in een gewapende bevrijdingsstrijd van het Franse volk tegen buitenlandse en binnenlandse heersende kasten. In zijn *Brieven aan een Fransman* had Bakoenin in september 1870 geschreven: 'Frankrijk als staat is verloren. Het kan zich niet meer bevrijden met regelmatige en wettige middelen. Thans is de beurt aan het natuurlijke Frankrijk, aan het Frankrijk van het volk, om op het toneel der historie te treden en zijn eigen vrijheid en die van Europa te redden door een mateloze, spontane, onstuimige opstand en verzet, buiten alle officiële organisatie en gouvernementele centralisatie om. En het zal, als het met de bezem de legers van de Pruisische koning wegzweept, terzelfder tijd met één slag alle volken van Europa hebben bevrijd en de sociale emancipatie van het proletariaat hebben verwezenlijkt.'

In Lyon nu – een half jaar voordat in Parijs de onafhankelijke Commune werd geproclameerd – gaf Bakoenin een concrete inhoud aan zijn gedachten. Hij stelde voor dat een speciale commissie van de gemeente de produktiemiddelen (van nijverheid en landbouw) zou overdragen aan associaties. Deze zouden recht hebben op bedrijfskapitaal van de gemeenschap in de vorm van kredieten. Voor de ruil van de produkten zouden magazijnen worden ingericht waar de voortbrengers rechtstreeks de verbruikers konden ontmoeten, terwijl de prijzen zouden worden vastgesteld volgens normen, die nader zouden worden ontwikkeld. Men behoorde nauwkeurig op te tekenen in welke bedrijven kapitalen van de gemeenschap waren geïnvesteerd, want de associaties waren wel verplicht rekening en verantwoording af te leggen

jegens de commune. Voorts ontwierp Bakoenin vijftien artikelen voor een statuut dat zou kunnen gelden voor alle autonome gemeenten van Frankrijk. Deze moesten zich *voorlopig autoritair* gedragen. Dit klinkt vreemd uit de mond van een anarchist, maar in feite wenste hij dat de gemeenten soeverein zouden zijn. *De revolutie is een autoritair proces, omdat zij nieuwe normen scheidt*. Noch feodalen, noch burgerlijke staatslieden hebben recht daarop kritiek uit te oefenen, en het is huichelachtig van de zijde der gezagsgetrouwen te verkondigen dat de omwenteling niet 'democratisch' is. Dit zijn immers de eigendoms- en gezagsverhoudingen van het kapitalisme nog minder. Bakoenin wilde een algemeen beslag gelegd zien op alle openbare en particuliere roerende en onroerende eigendommen, teneinde deze dienstbaar te maken aan de behoeften der bevolking. Schulden (ook die der overheid) hypotheeken en verplichtingen moesten vervallen. Het erfrecht, zijnde een bron van ongelijkheid en egoïsme, zou afgeschaft moeten worden, evenals het bestaande fiscale stelsel. Alle magistraten, ambtenaren en beambten – dus ook de politieagenten – verdienden te worden ontslagen om op geheel nieuwe voorwaarden als dienaren van de gemeenschap weer te worden aangesteld. De afschaffing van de eredienssten en de godsdienstige organisaties werd noodzakelijk geacht omdat de kerk een instrument was van de semi-feodale overheid. Natuurlijk werd het oude leger ontbonden, hoewel soldaten en onderofficieren het recht hadden toe te treden tot de 'duurzame revolutionaire milite van valide burgers', die als vrijwilligers voor minstens zes maanden bereid waren de omwenteling te verdedigen. Officieren die zich zouden aanmelden behoorden overtuigende bewijzen te leveren van hun toewijding aan de revolutionaire zaak.

In Lyon mislukte (in september 1870) het voornemen van Bakoenin daar de onafhankelijke commune te proclameren. Doch in Parijs was een soortgelijk ideaal ontkiemd en op 18 maart 1871 leidde dit tot de volslagen breuk met de centrale regering, die toen probeerde door een militaire overval de opstandige hoofdstad aan haar gezag te onderwerpen. Al in september was in Parijs een centraal comité gevormd van tachtig leden (vier uit elk arrondissement) om de strijd tegen de Pruisische overweldigers voort te zetten met een revolutionair doel. Geëist waren toen reeds nieuwe raadsverkiezingen; onderwerping van de politie aan de wijkcommissies; keuze van ambtenaren door het volk; onbelemmerde vrijheid van pers, vergadering en meningsuiting; rantsoenering der levensmiddelen met gelijkheid voor allen; bewapening van de burgers. Nadat de voorlopige regering had gecapituleerd voor de Duitsers, en Parijs werd omsingeld door Pruisische en Franse regeringstroepen, riep de hoofdstad de bur-

gers op, een nieuwe raad te kiezen. Aan de vooravond van de verkiezingen van 26 maart wendde het centrale comité zich met dit manifest tot de kiezers: 'De tegenstrijdigheid der belangen heeft tot een algemene ruïne geleid en de sociale oorlog tot gevolg gehad. Tot de vrijheid, de gelijkheid en de solidariteit moeten wij ons wenden om de orde op een nieuwe basis te verzekeren en de arbeid te reorganiseren, die haar eerste voorwaarde is . . . De onafhankelijkheid van de Commune is de waarborg voor een sociale overeenkomst, waarvan de vrij aanvaarde beginselen de tegenstellingen tussen de klassen zullen beëindigen en de sociale gelijkheid verzekeren zullen. Wij hebben de bevrijding der arbeiders tot eis gesteld. De communale vertegenwoordiging is daarvoor de waarborg, want zij moet elke burger de middelen verschaffen om zijn rechten te verdedigen, op doeltreffende wijze de handelingen te controleren der mandatarissen die belast zijn met de behartiging van zijn belangen, en de geleidelijke uitvoering der sociale hervormingen te bepalen . . . De autonomie van elke commune verhindert dat haar idealen een onderdrukkend karakter hebben en zij bekrachtigt de republiek in de hoogste zin des woords . . . Wat verlangen wij dus? De organisatie van het krediet, van de goederenruil en van de associatie, om aan de arbeiders de volle waarde van hun arbeid te verzekeren; de kostenloze lakenschool voor alle kinderen; het recht tot vergaderen en verenigen, volstreekte vrijheid van pers en van de individuele burger; het overbrengen van de politie, de gewapende macht, de hygiënische en statistische diensten naar de organisatie van de commune . . . Het volk zal elke bestuurder of president afwijzen die door een macht buiten die van het volk zelf is aangewezen. Aldus zal het elke burgemeester en elke prefect terzijde stellen die het zou worden opgedrongen door een regeringsvorm, die vreemd is aan zijn eigen aspiraties. Het volk zal zijn soevereiniteit verwezenlijken door de verkiezing van een vertegenwoordigende vergadering, door middel waarvan het meester in zijn stad blijft en naar eigen goedgevoelen zijn stedelijke raad constitueert, zonder aan anderen zijn systeem te willen opdringen. Op zondag 26 maart, daarvan zijn we overtuigd, zal het volk van Parijs er een eer in stellen voor de Commune te stemmen.'

De Parijse Commune was slechts twee maanden onafhankelijk, onder de moeilijkste omstandigheden, ingesloten en belegerd als de hoofdstad was. De opmerkelijkste maatregelen die zij doorvoerde waren van politieke aard, hoewel zij in beginsel de produktiemiddelen onder beheer der gemeenschap stelde, en de ondernemingen in handen liet van associaties der werkers, waarbij in de kleinere bedrijven de patroons waren inbegrepen. Maar terwijl men op economisch gebied kon spreken van een soort 'oor-

logscommunisme' waren de staatkundige maatregelen principieel van aard. Door het niet meer erkennen van de staat verviel de onderscheiding tussen Franse en buitenlandse communards; zij waren gelijkgerechtigd. Het leger en de dienstplicht werden afgeschaft en vervangen door een vrijwillige militia, waartoe ook de betrouwbare elementen van de Nationale Garde (een civiele reserve-strijdmacht) behoorden. De kerk werd gescheiden van het bestuursapparaat en zij genoot generlei officiële bescherming meer, zodat de gebouwen van de katholieke eredienst ook als centra van velerlei bijeenkomsten konden worden gebruikt. Het onderwijs werd hervormd onder leiding van de anarchistische geleerde Elie Reclus, die een libertaire, rationalistische en humanistische opvoeding voorstond. In de rechtspraak werd de verplichting tot het afleggen van de eed opgeheven. Niet-gewettigde huwelijken werden praktisch erkend, zodat de 'veuves non-mariées' eenzelfde financiële ondersteuning genoten als de weduwen die wettelijk gehuwd waren geweest. Alle kinderen hadden dezelfde status. Wat de sociale maatregelen aangaat: gesloten werkplaatsen werden geopend en gesocialiseerd; voor bakkers werd de nachtarbeid afgeschaft; uit de lommerds werden de beleende panden teruggegeven en de betaling van schulden en huren werd gestaakt.

In zijn geschrift over de Commune heeft Marx de volgende beginselen ervan geprezen: 'Het eerste besluit van de Commune was... de opheffing van het staande leger en zijn vervanging door het gewapende volk... De Commune vormde zich uit een door algemeen stemrecht in de verschillende districten van Parijs gekozen raadsleden; zij waren verantwoordelijk en te allen tijde afzetbaar; de meerderheid van hen bestond, zoals vanzelf spreekt, uit arbeiders of erkende vertegenwoordigers der arbeidende klasse... De politie, tot nu toe het werktuig der regering van de staat, werd terstond van al haar politieke kenmerken ontdaan en veranderd in het verantwoordelijke en te allen tijde afzetbare werktuig van de Commune... Van de leden van de raad tot aan het laagste ambt moest de openbare dienst voor arbeidersloon verricht worden... De Commune ging er (toen het staande leger en de politie, de werktuigen van de materiële macht der oude regering, eenmaal gebroken waren) terstond toe over het geestelijke werktuig der onderdrukking, de macht der geestelijkheid, te breken... De rechterlijke ambtenaren verloren hun schijnbare onafhankelijkheid... Evenals alle overige openbare dienaren moesten zij in het vervolg gekozen worden, verantwoordelijk en afzetbaar zijn... De Commune moest niet een parlementair, maar een werkend lichaam zijn, uitvoerend en wetgevend tegelijkertijd.'

Dit laatste was even belangrijk als de economische bevoegdheden welke zij zich toekende: de vroegere gemeente werd nu het alomvattende orgaan van de gemeenschap, de enige draagster van haar soevereiniteit. Natuurlijk zou zij, zelfs onder ideale omstandigheden, niet volmaakt kunnen zijn. Zoveel mogelijk werd er gestreefd naar 'directe democratie', waarin de afgevaardigden 'mandatarissen' waren, gebonden aan hun opdracht en te allen tijde afzetbaar. Zij waren geen beroepspolitici, niet gescheiden of vervreemd van de kiezers. Evenals in de Franse omwentelingen van 1789 en 1848 bleven autonome wijkcomités actief, en zij probeerden ook in de doodstrijd zo lang mogelijk hun vrijheid te verdedigen. De gelijkheid der burgers werd zoveel mogelijk doorgevoerd, evenals de emancipatie van de vrouw. Maar er bestonden duidelijke meningsverschillen over de vraag, in hoeverre er macht gedelegeerd en dus geconcentreerd mocht worden. In de raad verdwenen de burgerlijke republikeinen spoedig van het toneel, afgezien van enkele oprechte democraten die aan de zijde bleven staan van het opstandige volk. Van de negentig leden waren er aldus 68 actief. Van dezen golden er 23 als aanhangers van de denkbeelden van Proudhon, en zij bezielde het verzet. Zij wilden ook in de heftigste strijd een zo groot mogelijke decentralisatie handhaven. De overige 45 waren geneigd over te gaan tot meer centralisatie in de militaire leiding, die berustte bij een apart centraal comité voor de gewapende verdediging. Zij keurden aan het einde van april ook goed dat een 'Comité du Salut Public' van vijf leden werd gevormd, die uitzonderlijke bevoegdheden hadden en een soort hoofdkwartier vormden. De Commune was een zo kortstondig en tragisch eindigend experiment dat het onmogelijk was daaraan principiële conclusies te verbinden. Maar in de belangrijke omwentelingen na 1871 zou steeds weer als kernprobleem de vraag opduiken in welke mate de organen der revolutie autoritair mochten zijn. Ook de interne besluitvorming binnen deze organen was een onderwerp van vele meningsverschil.

Maar sinds de Parijse Commune kon men spreken van een 'verovering der democratie' door 'het veroveren van de politieke en economische macht' en het opheffen der klassen. De producenten waren niet meer gescheiden van de produktiemiddelen; aanvaard was dat de zeggenschap van het volk over het sociale kapitaal een voorwaarde was voor de democratie. Binnen het raam van het kapitalisme zou dus geen werkelijke democratie kunnen bestaan, omdat een aanzienlijk deel van de politieke macht, berustend op de particuliere eigendom der produktiemiddelen, in handen lag van een kleine bezittende minderheid. Uitsluitend politieke hervormingen konden geen wezenlijke demo-

cratie verwezenlijken, en een omwenteling kon zulks slechts indien zij de grondslag legde voor een socialistische samenleving. Het woord democratie had een andere inhoud verkregen dan in de liberale maatschappij.

De radendemocratie

In de arbeidersbeweging van de laatste eeuw zijn niettemin geleidelijk méer propagandisten naar voren getreden van de burgerlijke, dan van de socialistische democratie. Deze laatste, berustend op de socialisatie van de produktiemiddelen, veronderstelde immers een revolutie die naar de burgerlijke maatstaven ondemocratisch moest zijn. De Parijse Commune was geproclameerd door een opstandige bevolking, vertegenwoordigd door het centrale comité van tachtig leden, vier uit elk arrondissement, dat zich in feite eigenmachtig soeverein had verklaard. Na de breuk met de regering waren er wel verkiezingen gehouden in de hoofdstad, maar die konden aan het voldongen feit van de ontkenning van het staatsgezag niets meer veranderen. En het was logisch te veronderstellen, dat het 'voorlopig autoritaire' karakter van de commune het aantal kiezers zou beperken tot de producenten en tot degenen die actief deelnamen aan het onderhouden en herbouwen van de samenleving. De kern van de kiezers zou aldus worden gevormd door de werkers in de bedrijven. De *bedrijfsraden* moesten dan wel de wezenlijke dragers worden der volksoevereiniteit, juist binnen de communes, of als men wil: *de vrije en gelijke associaties van arbeiders*.

De vorming daarvan veronderstelde in elk geval het liquideren of afsterven van de staat als gezagsorgaan, het verplaatsen van de macht van de top naar de basis. In Joegoslavië begon dit proces in de periode na 1950 zonder dat het zich kon voltrekken. Allerlei factoren leidden tot handhaving van het staatsgezag: de internationale situatie, de kapitalistische of stalinistische omgeving, de nationale defensie, de niet overwonnen bureaucratie, het voortbestaan van een uitgebreide klasse van zelfstandige kleine boeren, neigingen tot reactionair separatisme onder enkele 'nationaliteiten' enz. Maar ook marxisten konden in beginsel de bedoelde machtsverplaatsing aanvaarden. In zijn *Bürgerkrieg* heeft Marx een onderscheid gemaakt tussen functies van de staat die niet afgeschaffd maar wel gesocialiseerd ('vermaatschappelijkt') kunnen worden, en het onderdrukkend gezag als zodanig. 'De eenheid der natie moest niet gebroken, maar integendeel georganiseerd worden door de vernietiging van de staatsmacht, die zich uitgaf voor de belichaming van de eenheid, maar die in werke-

lijkheid overheersend en onafhankelijk zijn wilde tegenover de natie, van welker lichaam zij toch slechts een parasitaire uitwas vormde. Terwijl het er om ging de alleen onderdrukkende organen van de oude regeringsmacht af te snijden, moesten haar terecht bestaande functies ontrukkt worden aan een macht, die er aanspraak op maakte boven de gemeenschap te staan, en worden teruggegeven aan de verantwoordelijke dienaren der maatschappij.'

In 1872 hebben Marx en Engels een nieuwe voorrede geschreven voor hun *Communistisch Manifest* van 1848 en daarin gezegd dat het op sommige punten verouderd was. 'Met name heeft de Commune het bewijs geleverd, dat de arbeidersklasse de bestaande staatsmachine niet eenvoudig in bezit kan nemen om haar voor haar eigen doeleinden in beweging te zetten.' Op tal van plaatsen hebben Marx en Engels (men zie onder andere *Staat en Revolutie* van Lenin) 'de verheffing van het proletariaat tot heersende klasse' (beter zou men kunnen zeggen: tot draagster van de volkssoevereiniteit) gelijk gesteld met 'de verovering der democratie'. In deze zin werd oorspronkelijk gesproken van 'dictatuur van het proletariaat', als instrument van de revolutie. Zij was stellig niet bedoeld om het staatsgezag of de tirannie van een politieke partij te bestendigen.

Wat dit aangaat heeft Rosa Luxemburg het duidelijkst uiteengezet wat zij – als marxiste – onder 'dictatuur van het proletariaat' verstond. In haar *Russische Revolutie* van 1918 schreef zij: 'Verre daarvan een som te zijn van klaargemaakte recepten, welke men slechts heeft toe te passen, is de praktische verwerking van het socialisme als economisch, sociaal en juridisch systeem, iets dat volledig gehuld is in de nevelen der toekomst. Wat wij in ons programma bezitten zijn slechts enkele wegwijzers, die de richting tonen waarin de maatregelen gezocht moeten worden, en bovendien zijn zij overwegend van negatieve aard. Wij weten zo ongeveer wat wij terzijde moeten stellen om de baan vrij te maken voor het socialisme. Dit zelf kan slechts een produkt zijn der evolutie. Het socialisme laat zich niet bij oekaze invoeren. Het heeft een reeks machtsmaatregelen tot voorwaarde. Het negatieve kan men decreteren, het positieve echter niet. De opbouw is onbekend gebied, met duizend problemen. Slechts ervaring is in staat te verbeteren en nieuwe wegen in te slaan. Slechts onbepaald schuimend leven vult duizend nieuwe vormen, improvisaties, heeft scheppende kracht, corrigeert alle fouten.' En zij voegde daaraan toe, afkerig van een partijdictatuur: 'Vrijheid voor de aanhangers der regering, slechts voor de leden der partij, al zijn die nog zo talrijk, is geen vrijheid. Vrijheid betekent immer: vrijheid van andersdenkenden. Niet vanwege het fanatisme

der gerechtigheid, maar omdat alle onderrichtende, heilzame en reinigende kracht der politieke vrijheid daarvan afhankelijk is. Haar uitwerking mist zij als men de vrijheid tot een privilege maakt.' Intussen bedenke men wel dat ook zij stellig geen vrijheid wilde schenken aan contrarevolutionairen die het kapitalisme zouden willen herstellen, niet aan de vertegenwoordigers van terzijde gestelde heersende klassen.

De naam 'arbeidersraden' kwam in de marxistische terminologie zelden voor. Toen in de Russische omwenteling van 1917 de sowjets werden gevormd van arbeiders, boeren en soldaten herinnerde men zich vagelijk, dat in 1905 in Petersburg reeds een soortgelijke revolutionaire raad was geschapen, maar die had men nauwelijks vergeleken met het centrale comité van de Parijse Commune. De marxisten waren verrast over het verschijnen van deze organen als dragers der volkssoevereiniteit. De theoreticus D.J. Struik schreef in *De Nieuwe Tijd* van 1919 (bl. 466vv.): 'Uit niets blijkt helderder de vooruitgang die we gemaakt hebben in ons inzicht in de wetten der sociale revolutie dan in onze verklaring (een resolutie van de Communistische Partij, C.) over het radenstelsel. Zelfs twee jaar geleden was deze verklaring nog vrijwel onmogelijk, en drie jaar geleden konden zelfs de klaarste koppen der Internationale nauwelijks iets zeggen over de betekenis der raden, zoals wij die nu zien. Het zal moeilijk vallen in de literatuur van voor de oorlog uitspraken in die geest aan te halen... Overal bleef het tot aan de Februari-revolutie van 1917 bij een simpele vermelding van noodzakelijke verandering van de politieke en economische vormen, waarin zich de revolutie zou kleden. Nadere aanduiding hierover is, zover wij weten, niet gewaagd, althans niet aan deze zijde van de Weichsel. Rosa Luxemburg schrijft in haar gehele brochure over een massastaking slechts een enkele maal terloops over de Raad van arbeidersafgevaardigden van 1905. Trotsky behandelt in zijn boek over de eerste Russische revolutie (van 1905) wel uitvoerig de geschiedenis, de betekenis en de macht van deze eerste raad, maar gaat zich niet verdiepen in algemene bespiegelingen omtrent het radenstelsel. En zelfs in de marxistische geschriften die tijdens de eerste helft van de wereldoorlog verschenen, in de *Lichtstralen*, in de *Vorbote*, ontbreekt elke verwijzing naar de Petrograder Sowjet van 1905... Dat kort na het uitbreken van de Februari-revolutie van 1917 de sowjet-gedachte zulk een vast fundament begon te krijgen, is uitsluitend een gevolg van de praktijk der revolutie... Als ooit het woord van Mehring, dat de intuïtie van de handelende massa's genialer kan zijn dan het grootste genie, waarheid is, dan is het in dit geval.'

Dat de marxisten overrompeld werden door de gebeurtenissen

kwam vooral voort uit het feit dat zij steeds meer aanhangers waren geworden van de burgerlijke democratie en van het reformisme, met uitzondering van een aantal utopisch geachte intellectuelen. Ook de communisten van 1918 kwamen grotendeels voort uit de kringen der sociaal-democratie. Veel minder verrast waren echter de anarcho-syndicalisten, die juist zo de nadruk hadden gelegd op 'het scheppende vermogen der massa' en op de intuïtie. In haar geschrift *De theorie van het syndicalisme* (1920) heeft Clara Wichmann het syndicalisme 'een protest tegen de verburgerlijking en verpolitisering der sociaal-democratie' genoemd. Zij citeert Hubert Lagardelle die schreef dat 'het parlementaire socialisme een van de steunende bestanddelen van de staat' was geworden. Het syndicalisme 'wilde niet de verovering van de staatsmacht, maar de vernietiging ervan en overdracht van de regelende functies aan de vakbeweging', die echter geroepen zou zijn een federatie van bedrijfsorganisaties te worden. Tegen het 'democratisme' werd ook nog – o.a. door E. Pouget – aangevoerd dat het in naam van de volkssoevereiniteit 'onbewuste meerderheden' mobiliseerde om 'bewuste minderheden' te verstikken. Niettemin vormden die minderheden de stoottroepen voor de directe actie, ook als deze nog reformistische doeleinden zou nastreven. Op het congres van de Franse CGT (toenmaals syndicalistisch) van 1904 werd besloten, dat de arbeiders van 1 mei 1906 af de achturedag zouden *nemen*. Hoewel als voornaamste strijdmiddel de algemene werkstaking werd gepropageerd, werd deze niet uitsluitend gezien als een middel tot negatief verzet, maar als een politiek wapen, als het voornaamste strijdmiddel van de proletarische revolutie. Daarbij werd ook gedacht aan de mogelijkheid door zulk een lijdelijk verzet de oorlogvoering te verhinderen en de staking uit te breiden tot algemene dienstweigering. Volgens Clara Wichmann heeft de Russische revolutie van 1905 een aantal marxisten de ogen geopend voor de betekenis van de algemene staking als revolutionair instrument, hoewel zij – zoals Rosa Luxemburg – weigerden aan het anarcho-syndicalisme de eer te geven die het toekwam. Het syndicalisme aanvaardde als grondslag het federalisme. 'Maar toch moet hier al dadelijk tegen het veel voorkomende misverstand worden gewaarschuwd, *als zou het federalisme betekenen vrijheid der delen zonder meer*. Het woord zelf zegt 't al anders: het gaat om een *federatie*, een *verbinding* dus; van een versplintering in losse eenheidjes is dus geen sprake; het grondbeginsel van het federalisme is dan ook allerminst, dat de samenstellende delen zo weinig met elkaar te maken moeten hebben als de leeuwen der woestijn, die in afzonderlijke hollen wonen zonder "maatschappij", maar *dat de federatie, het verbond, gevormd worde door organisch samen-*

hangende, zelfstandige eenheden, die vrijwillig weer een gedeelte van hun zelfstandigheid ten offer brengen.'

Doel van het syndicalisme was de socialisering van onder op en organisatie van produktie en distributie door de landelijke federaties. En wat Clara Wichmann daarover schreef in 1920 is ook nu nog belangwekkend: 'Aanvankelijk heeft men zich in syndicalistische kringen deze socialisatie van onder op gedacht door middel van de vakverenigingen. Toch dook ook toen reeds op de tegenstelling van organisatie "par métier" (naar vak) en "par industrie" (naar bedrijf); en de Amerikaanse rww, die zichzelf tot het syndicalisme rekent en er in elk geval nauw aan verwant is, heeft nadrukkelijk het industrial-unionism gekozen en het oude trade-unionism afgewezen. In de Russische revolutie heeft het radenstelsel als fundamentele eenheid genomen het *bedrijf*, niet het vak. Wel mag niet worden vergeten dat in Rusland de vakverenigingen schaars en zwak waren vóór de revolutie, en de verhoudingen dus in dit opzicht niet gelijk aan die der westerse landen – maar we zagen het: de gedachte dat de organisaties *naar bedrijven* de cellen der toekomstmaatschappij zullen zijn en "de groeperingen van alle in één bedrijf tezamen werkende mensen de natuurlijke eenheden" – zodat dus de man die in een textiel-fabriek de machines repareert bij de textielindustrie behoort en niet bij de metaalbewerkers – is ook buiten Rusland vanzelf naar voren gekomen. De strijdvraag "raden" of "vakverenigingen", als regelende organen in het socialisme, is dus meer van technische dan van principiële aard; wat wél principieel is, is de tegenstelling van *beide* tot het staatsocialisme. De radengedachte is aan het syndicalisme verwant, juist omdat dit de socialisering door de arbeiders zelf, in onmiddellijk verband met hun arbeid, altijd heeft voorgestaan. Onder de voorstanders van het radenstelsel begint zich echter een centralistische richting te openbaren, die in Rusland sedert het voorjaar van 1918 sterker werd en in Duitsland o.a. bij de reeds meergenoemde F. Brandt (*Syndikalismus und Kommunismus*) tot uiting komt; in Brandt's theorie treedt alweer het kiesrecht in de plaats van het zelf-doen der arbeiders, alsof kiesrecht iets zou betekenen wanneer door het stelsel van centralisme zelf de kritiek sluimerend bleef.' Niet alleen de elitevorming was overigens een bedreiging van de radendemocratie: dit was in nog meerdere mate de dictatuur van een politieke partij.

Volgens syndicalisten als Pelloutier zouden de plaatselijke vakcentrales (vertegenwoordigers van alle bestaande bedrijven in een gemeente) de kern moeten vormen van een commune, die de staat vervangt en bovendien de produktie reorganiseert en voortzet. Aan de hand van statistieken (door de syndicalisten hoog aan-

geslagen) zou een overzicht verkregen kunnen worden van de behoeften, die door de voortbrenging bevredigd moeten worden. Daartoe behoort een landelijk congres van communes bijeen te komen. Een aantal bedrijfstakken zullen – al naar de eisen van het ogenblik – beperkt of uitgebreid worden, een herverdeling van de voorhanden arbeidskrachten zal stellig nodig zijn, afgezien van degenen die gemobiliseerd behoren te worden ter verdediging van de omwenteling. Hoewel van onder op de besluiten genomen zullen worden op landelijke congressen, treden deze wel ‘voorlopig autoritair’ op om de revolutie te verdedigen. De termen ‘federalisme’ en ‘libertair socialisme’ beduiden kennelijk niet ‘gezagloosheid’, ook als de staat uitgeschakeld wordt. *De gemeenschap zelf is een gedwongen organisatie*: men kan niet kiezen, er al of niet toe te behoren. Haar geleding kan zo óngedwongen mogelijk zijn, haar regelen mogen nog zoveel ruimte laten, de overeenkomsten behoren wel te worden nageleefd. De bedrijfsorganisatie die zich daaraan zou willen onttrekken, kan door boycot verlamd worden, en geïsoleerd zou zij veroordeeld zijn af te sterven.

Het is duidelijk dat het syndicalisme, uitgaande van het bestaan van vakbonden, toch in een revolutie geheel nieuwe organen zou moeten scheppen. In het voetspoor van de anarchist Kropotkin schreef bijvoorbeeld Christiaan Cornelissen (*Revolutionair Kommunistisch Manifest*, tweede druk 1905): ‘De vakverenigingen gelijk wij ze in onze tijden kennen onder de georganiseerde arbeiders, zullen also bij de verdere ontwikkeling der sociale verhoudingen geheel worden gewijzigd van karakter. Ze zullen gewijzigd worden niet alleen wat betreft de innerlijke samenstelling harer organisatie, maar ook in de bestemming waaraan ze in een kommunistische maatschappij hebben te beantwoorden.’ Het ideaal van de algemene staking verandert in dat van *de bezetting der bedrijven*, niet om het stopzetten van de arbeid te verzekeren (zoals bijvoorbeeld in Frankrijk in mei 1968), maar om de produktie te socialiseren. Het is daarbij van grote betekenis te onderstrepen dat niet alleen de producenten de toon zullen aangeven, maar dat ook de consumenten (met de grote groepen van niet producerende leden der gemeenschap: kinderen, studerende, bejaarden, invaliden enz.) het beleid mede bepalen. In de commune behoort men dus minstens twee categorieën te onderscheiden: het centrum der arbeidersraden en de totaliteit der inwoners, die allen verbruikers zijn. Als van de staat nog slechts de administratieve, beherende diensten en departementen zijn overgebleven; als de eigendomsbewijzen betreffende produktiemiddelen waardeloos zijn geworden, blijven de bedrijfsorganisaties of raden over als uitdrukkingen van de economische en sociale

macht, en de commune als voornaamste politiek orgaan. De federale organisatie in landelijk en internationaal verband is echter reeds onmiddellijk nodig, aanvankelijk vaak op basis van bestaande technische verhoudingen, geleidelijk pas op nieuwe wijze. Het ligt voor de hand dat openbare diensten (posten, spoorwegen, communicatiesystemen, transportbedrijven enz.) slechts als nationale en internationale systemen kunnen bestaan. Evenzo zullen alle bedrijfstakken (metaal, textiel, scheepsbouw, chemie enz. enz.) stellig hun eigen landelijke federaties vormen en tezamen het overkoepelende radencongres, tegelijk wetgevend en uitvoerend orgaan. Dit permanente congres is allereerst een beherend lichaam. Daarnaast is er (ter vervanging van de staat) de federatie van communes als politiek instrument. Daarin spelen bonden van vrouwen, jongeren, studenten, kunstenaars en alle denkbare verenigingen die niet rechtstreeks produceren of distribueren – en dus ook velerlei 'ideologieën' – een rol. Nu zullen het Congres der Raden en de Federatie der Communes éézelfde volk van 'vrije en gelijke burgers' vertegenwoordigen. En de twee lichamen duiden dus voornamelijk de taakverdeling aan, terwijl zij beide dragers zijn der soevereiniteit. Natuurlijk zullen zich velerlei conflicten voordoen, die de drijfkrachten zijn der beweging. Met de vrijheid en de democratisering nemen de discussies toe, wordt de besluitvorming moeilijker. De steeds afzetbare mandatarissen en uitvoerders behoren zich onophoudelijk te verantwoorden en te rechtvaardigen. Maar omdat in beginsel de tegenstelling wordt opgeheven tussen eigenaren der produktiemiddelen en werkers, tussen regeerders en geregeerden, kan de evolutie menselijker verlopen. Men behoeft zich geen volmaakte maatschappij te dromen om te geloven aan de mogelijkheid van een humaner samenleving. Uit dit verlangen is het ideaal van een radendemocratie geboren.

Radenorganisatie

Bij zulke uiteenlopende figuren als Peter Kropotkin en Rosa Luxemburg, is op de voorgrond gesteld dat de opbouw van een nieuwe, democratische en socialistische samenleving in de nevelen der toekomst ligt. Nochtans gaan alle theoretici uit van een aantal doelstellingen, die voortvloeien uit hedendaagse ervaringen. Hoewel elk plaatselijk bedrijf een boekhoudkundig en technisch autonome eenheid vormt, maakt het onderdeel uit van een landelijk geheel. Ofschoon elke commune zich zelf bestuurt, is zij de cel van een federatie, die haar departementen heeft. Het kost weinig moeite zich dit voor te stellen in een samenleving waarin bedrijfs-

takken steeds meer fuseren, en allerlei sociale regelingen in de *Welfare State* zijn samengebundeld. De verplaatsing van de beslissingsmacht van de top naar de basis, de decentralisatie en federalisatie behoren echter inhoud te geven aan de begrippen *socialisatie* en *democratisering*. Wij kunnen ons voorstellen dat een *Congres der Raden* en een *Federatie van Communes* tezamen één soeverein (wetgevend, uitvoerend en rechterlijk) orgaan, dus een Opperste Raad vormen, die de gemeenschap in al haar geleidingen vertegenwoordigt, en die vooral de voor allen geldende normen en waardebepalingen vaststelt. Wat dit aangaat zijn er belangwekkende studies verschenen over richtlijnen en mogelijkheden. Christiaan Cornelissen schreef zijn *Op weg naar een nieuwe maatschappij* (1902) en zijn *Theorie der Waarde* (1903); een 'Groep van Internationale Communisten' publiceerde *Grondbeginselen der communistische produktie en distributie* (1930) terwijl A.L. Constandse in een inleidend werk *Grondslagen van het anarchisme* (1938) enige hoofdstukken wijdde aan bespiegelingen over de inrichting van een vrijheidlievende socialistische maatschappij.

Allereerst zou *de waarde* der produkten vastgesteld moeten worden op andere basis dan thans. In het algemeen wordt voorgesteld als uitgangspunt het aantal arbeidsuren te nemen, dat aan een voortbrengsel is besteed. Natuurlijk speelt ook de werkzaamheid of rijkdom der natuur een rol, maar voordeel of nadeel daarvan behoren over allen te worden verdeeld. Het gaat om de objectief te berekenen gemiddelde waarde, welke 'prijs' voor de gebruiker wordt vermeerderd met de kosten van transport en distributie. In het steeds meer gemechaniseerde proces wordt de individuele prestatie steeds meer op de achtergrond geschoven terwille van de collectieve prestatie. De berekening van de gemiddelde arbeidstijd, de 'prijs', betreft natuurlijk niet één enkel produkt, maar een gehele voorraad, en niet slechts die van één bedrijf maar van de ganse bedrijfstak. Boekhoudkundig zou het systeem overal, met eventuele correcties, toegepast moeten worden, nadat men de voorhanden produktiemiddelen (delfstoffen, grond, fabrieken, machines, transportmiddelen enz.) dus het sociale beginkapitaal op zijn waarde heeft geschat. Een produkt is het gevolg van een serie bewerkingen, het doorloopt vele stadia en bedrijven alvorens de gebruiker te bereiken. Elk bedrijf 'belast' het met de gemiddelde arbeidstijd die er aan besteed is, en natuurlijk met de kosten van de 'afschrijving' op het bedrijfskapitaal, dus van de bijkomende lasten voor de reproductie van de voortbrengingsmiddelen. Het is een rekenmethode om te ontkomen aan de zeer wisselende en willekeurige prijsvormingen van het kapitalisme. Men geeft aan de gemeenschap arbeidstijd en

ontvangt verbruiksartikelen, die produkten zijn van arbeidstijd. Om die ruil zo rechtvaardig mogelijk te doen verlopen zijn nieuwe normen voor de prijsbepaling nodig.

Ten tweede komt de socialisering van de distributie aan de orde in de vorm van zoveel mogelijk *gratis diensten*. Uitgaande van de ervaringen in de kapitalistische maatschappij kost het technisch weinig moeite om de volgende dienstverleningen kosteloos ter beschikking te stellen van elke individuele verbruiker, waarbij opgemerkt moet worden dat ook de huidige samenleving reeds enkele vormen van zulk een vrije beschikbaarheid kent. Het gebruik van wegen en bruggen, van middelen tot onderwijs en informatie, voertuigen voor openbaar personenvervoer, water, gas en elektriciteit, schoolvoeding, bedrijfsmaaltijden, reiniging, medische verzorging, produkten die overvloedig voortgebracht kunnen worden, komen in aanmerking voor gratis distributie. In een later stadium kan men zich ook het gebruik van aardappelen en brood, van minimum-woonruimte, van één dagblad naar keuze en dergelijke voorstellen als kosteloze dienstverlening. Natuurlijk moet deze in al haar vormen collectief vergoed, betaald worden, zoals nu het onderhouden van departementen, waarvan de uitgaven geheel of grotendeels door belastingen gedekt worden: die voor defensie, onderwijs, waterstaat, justitie, sociale zaken en voor allerlei subsidies. Indien iemand veertig uur werkt zou hij theoretisch recht hebben op de opbrengst van die arbeid. Hoe meer gratis voorzieningen echter worden getroffen, hoe geringer het particuliere inkomen wordt. Maar welk een vrijheid verwerft zich aldus de verbruiker! In vele gevallen kan hij 'nemen naar behoeften'. Het is waar dat dan de voortbrenging moet stijgen. Maar aan de andere kant wordt er bespaard op de administratie van 'geldloze' openbare diensten en komen vele arbeidskrachten vrij voor andere produktieve doeleinden. Aan kunst, ontwikkeling, ontspanning en opvoeding zal de gemeenschap meer aandacht kunnen schenken.

Natuurlijk bestaat de vrees dat de consument misbruik zal maken van de hem geboden mogelijkheden. Maar als ieders materiële bestaan verzekerd is heeft het hamsteren weinig bekoring, en de overvoeding nog minder. Wie gaat met een pont of autobus heen en weer reizen, alleen omdat zij gratis zijn? Wie overvoedt zich met brood, waarvan men elke dag voldoende ontvangen kan? Bovendien kunnen behoeften van andere kwaliteit worden geschapen: het bijwonen van recreatieve manifestaties of juist (daartegenover) het genieten van de natuur; het bezoeken van schouwburgen of het lezen van boeken; en natuurlijk het cultiveren van erotische ervaringen in een meer lustgevend liefdeleven.

Maar welke vooruitzichten het radenstelsel ook biedt, de mo-

gelijkheden tot democratisering der socialistische samenleving worden er door bevorderd. Ieder is er direct bij betrokken. Mocht het systeem degenereren door slaafsheid of laksheid der meerderheid, dan zou aan een weer regerende elite toch de duurzame economische en politieke basis ontbreken om eventuele overheersing te bestendigen. Natuurlijk lost ook het radenstelsel het probleem niet op, dat wordt opgeworpen door het nemen van besluiten bij meerderheid van stemmen. Waarschijnlijk hangt die meerderheid niet de modernste denkbeelden aan, remt zij de evolutie, kiest zij niet de beste mandatarissen, blijft zij vatbaar voor irrationele emoties. Altijd zal een minderheid moeten vechten voor de erkenning van haar vrijheid. Grote aandacht zal besteed moeten worden aan de opvoeding en de psychische gesteldheid van de intellectuelen, met name van de technologen die te snel tot technocraten worden. Van de tegenstellingen die zich ook weer binnen een radenrepubliek ontwikkelen, hebben wij enig idee door de moeilijkheden, die zich voordoen in Joegoslavië. Maar daar zijn de interne en externe omstandigheden niet bijzonder gunstig. En wat de mogelijkheden voor een ware democratie aangaat, deze zijn groter bij socialisatie der produktiemiddelen, rechtstreekse controle over de bedrijven, directe volksinvloed op de communes en een federale opbouw der maatschappij. Het utopische element erin weggedacht, blijft een radensysteem het nastreven waard.

Onvervulde verwachtingen

Na de Commune van Parijs, de verbreiding van de theorieën van het anarcho-syndicalisme of libertaire socialisme en de marxistische denkbeelden omtrent het 'afsterven van de staat' behoefde het niet te verbazen dat in onze eeuw de radengedachte veld won, allereerst in Rusland. Aangezien daar echter het analfabetisme de verbreiding van ideologieën belemmerde moet men aannemen dat de radengedachte zich van nature opdringt: de grond aan landarbeiders en boeren, de fabrieken aan de arbeiders, de gemeente in dienst van haar bewoners, de gewapende organen als instrumenten van het volk. In 1905 werden overal sowjets gevormd, raden van arbeiders, boeren en soldaten (de muiters van de kruiser Potjomkin stichtten zulk een revolutionair comité) terwijl met name in Petersburg, de winterhoofdstad van het rijk, de sowjet een legendarische reputatie verkreeg: anarchisten, sociaal-revolutionairen, marxisten als Trotski en andere rebellen zetten een reformistische beweging om in een sociaal-revolutionaire actie. De eerste fase van de revolutie van 1917 was de voort-

zetting van de mislukte opstanden van 1905. De aanleiding tot de miterij, de desertie en de troonsafstand van de tsaar was de ontredding na de militaire nederlagen, de onvoorstelbare armoe en honger. Weer werden overal sowjets gevormd, maar nu gingen allereerst de landarbeiders en boeren te werk op de meest radicale wijze: zij schiepen dorpsraden, communes, die de grond van de landheren verdeelden. Hoewel voor de kleine landbouwers het bezit van een stukje grond de vrijheid betekende en het einde van de horigheid, waren er oude tradities van coöperatie, onderling dienstbetoon, de solidariteit van leden van de 'mir', de gemeenschap. Het waren vooral de linkse sociaal-revolutionairen die aanknoopten bij zulke idealen van een 'boerencommunisme'. In de steden verlangden de arbeiders aanvankelijk nog slechts medezeggenschap, maar de omwenteling was niet in haar vaart te stuiten en de socialisatie van de ondernemingen werd een onafwendbare eis. De leuze 'Alle macht aan de raden' betekende dat de februari-regering van Kerenski haar bestaansrecht verloor.

Op 29 maart 1917 was in Petersburg een 'alrussische bijeenkomst van sowjets' georganiseerd, gevolgd door het eerste officiële radencongres van 3 juni. Dit was reeds socialistisch van aard en in juli vonden bloedige botsingen plaats met regeringstroepen, die voorlopig wonnen. Maar de ontwikkeling viel niet meer te bedwingen en in november verklaarde het tweede alrussische sowjetcongres de oorlog aan de overwegend burgerlijke regering. Het presidium bestond uit 25 leden, van wie er 14 bolsjewisten waren, linkse marxisten die de leuze hadden onderschreven 'Alle macht aan de raden'. Terwijl het congres vergaderde, bezetten rode troepen (de soldatenraden) het Winterpaleis en zetten de regering af. Het sowjetcongres verklaarde toen zichzelf soeverein en besloot een voorlopige regering te vormen, waarin de bolsjewiki de toon aangaven, omdat zij voor het sluiten van vrede waren en voor 'alle macht aan de raden'. De nieuwe ministers zouden overigens mandatarissen zijn van het radencongres, volkscommissarissen, onder controle van een uitvoerend comité, dat bestond uit 101 leden, van wie er 61 bolsjewisten en 29 linkse sociaal-revolutionairen waren. Formeel is de Sowjetunie een radenrepubliek geworden en gebleven. De Opperste Sowjet geldt er als soeverein, haar presidium staat aan het hoofd van de gemeenschap, zij benoemt uit haar midden de 'ministers', en zowel de staatspresident als de premier en het kabinet zijn uitvoerende functionarissen van het hoogste Sowjetcongres.

Aanvankelijk werkten bolsjewisten, anarchisten en linkse sociaal-revolutionairen samen op basis van de radendemocratie. Deze viel niet te verzoenen met een gewoon parlement. Kerenski had nieuwe verkiezingen uitgeschreven voor een grondwetge-

vende vergadering, die echter pas op 5 januari 1918 kon bijeenkomen. In deze constituanten bleken de 'gematigden' een contra-revolutionaire meerderheid te vormen. Op 6 januari vonden de afgevaardigden de vergaderzaal gesloten en zowel de bolsjewisten als de linkse sociaal-revolutionairen en anarchisten (die het detachement van Anatole Gelezniakow vormden) waren het daarmee eens. Nu echter begon de overwegend bolsjewistische regering de staat te herstellen, zijn bureaucratie en politieke politie in haar dienst te plaatsen, met dertigduizend trouw gebleven officieren het rode leger op te bouwen. In de plaats van de macht der raden, of zo men wil de 'dictatuur van het proletariaat', kwam de dictatuur van de communistische partij. Nog in het jaar 1918 begon deze alle andere politieke bewegingen buiten de wet te stellen. De linkse sociaal-revolutionairen, o.a. onder leiding van Maria Spiridonowa, zagen zich hun bestaansrecht reeds in juli ontzegd. De vele anarchistische organisaties werden geleidelijk geliquideerd. In de Oekraïne waren de sowjetcongressen sterk beïnvloed door de anarchistische beweging van Machno, die in 1921 moest vluchten. Elders hielden libertaire groepen nog stand tot in 1923. Toen had in geheel Rusland de communistische partij overwonnen, nadat in februari 1921 een opstand van de sowjet van Kronstadt bloedig was onderdrukt. Dit verzet bedoelde niet het oude regime te herstellen, integendeel. Het beoogde 'een derde revolutie' door te voeren, na die van Kerenski en Lenin. 'Hier in Kronstadt - zo luidde het - wordt de grondslag gelegd voor de derde omwenteling, welke de laatste ketenen der arbeiders zal verbreken en brede wegen zal openen naar scheppende socialistische werkzaamheid.' Door de novemberrevolutie van 1917 'was het gezag in handen gekomen van een regime dat met de geheime politie en het Rode Leger de vrijheid der werkers vertraptte.' Maar: 'wij zijn vóór de macht der raden en niet voor die van een partij, we zijn vóór de vrij gekozen vertegenwoordigers der werkende massa's. De vervalste sowjets, dienstbaar gemaakt aan de communistische partij, zijn doof gebleven voor onze eisen en bij wijze van antwoord zijn ons slechts kogels gezonden.' Hieruit blijkt dat de oorspronkelijke sowjets tot instrumenten waren gemaakt van de enige toegelaten partij.

Het is belangwekkend samen te vatten wat de Sowjet van Kronstadt verstond onder radendemocratie. Zij wilde: vrije verkiezingen voor de raden met geheime stemming en onbelemmerde propaganda; vrijheid van woord en pers voor arbeiders en boeren; vrijheid van vergaderen voor deze klassen, ontslag uit de gevangnissen van arbeiders, boeren, rode soldaten en socialisten en herziening van vonnissen; opheffing van 'politieke secties' der communistische partij binnen de raden; liquidatie van bewakings-

troepen der regeringspartij in de militaire eenheden, werkplaatsen en fabrieken; gelijke rantsoenen voor ieder, behalve voor hen die ongezond en gevaarlijk werk verrichten; vrijheid voor kleine boeren en ambachtslieden om zich te organiseren, op voorwaarde dat zij geen loonarbeiders in dienst hebben.

Het neerslaan van dit verzet bevestigde de dictatuur van staat en partij, ook natuurlijk in de sowjets die nog formeel bleven bestaan, maar van hun macht waren beroofd. Dat dit mogelijk was moet men verklaren uit de zwakheid van de Russische socialistische beweging; de ideologische ongeschooldheid van arbeiders en boeren; de vrees dat een 'derde revolutie' wel het communistische bewind zou kunnen vellen, maar dat van een nieuwe burgeroorlog de witte contrarevolutie het meest zou profiteren; de eeuwenlange autoritaire traditie waardoor Stalin tenslotte als een 'vadtje tsaar' van roden huize naar voren kon komen; de wens tenminste één front te vormen tegen de imperialistische mogelijkheden die militair tussenbeide kwamen. Maar hoewel de voorwaarden voor een radendemocratie te ongunstig waren, liet het daarmee verbonden ideaal zich niet meer uitwissen.

Nadat in 1945 Joegoslavië zichzelf had bevrijd onder leiding van de communistische partij, wilde deze eerst het Russische voorbeeld volgen. Partijdictatuur, centralisatie, autoritaire planmatigheid en staatssocialisme werden ingevoerd. Het systeem werkte slecht, vooral de gedwongen agrarische collectivisatie stuitte op weerstand. Na de breuk tussen Tito en Stalin en het volledig herwinnen van de nationale vrijheid volgde een evolutie, die tegengesteld was aan de ontwikkeling in de Sowjetunie: de communisten begonnen nu voorwaarden te scheppen voor een radensysteem, met autonomie voor de dorpsgemeenten en de bedrijfsraden. Deze zouden geen eigenaren worden van de produktiemiddelen, maar ze mogen beheren volgens normen, die door de federatie van socialistische republieken zouden worden vastgesteld. Sinds 1950 is dit stelsel vele malen herzien, maar het 'zelfbeheer' is wel een onvervreemdbaar ideaal gebleven. Het feit dat het klassieke geldstelsel, met inflatie der waarden, nog behouden is; dat economische plannen vaak onvervuld blijven door gebrek aan coördinatie tussen top en basis; dat rivaliteiten tussen de 'nationaliteiten' storend werken; dat belangen van producenten en consumenten niet altijd verzoend kunnen worden; en de moeilijke internationale situatie hebben allerlei teleurstellingen veroorzaakt. Van het 'afsterven van de staat' in een tot de tanden gewapende wereld kon niets komen.

Toch is bereikt dat binnen het federale raam alle werkers nauw zijn betrokken bij de resultaten van hun prestaties en daarvan ook bij wijze van 'tantièmes' de financiële voordelen plukken; dat zij

directe zeggenschap hebben in de benoeming van een directeur, die zowel hun belangen als die der ganse gemeenschap moet proberen te behartigen; dat zij de interne organisatie kunnen democratiseren en tal van sociale verbeteringen (inzake de kantine, de crèche, de bibliotheek, sport en ontspanning) vermogen door te voeren. Terwijl de commune waarin het bedrijf gelegen is, de eerste toezichhoudende instantie vormt, wordt het bestuur van die commune ook weer grotendeels door de leden der arbeidersraden benoemd. De voornaamste theoreticus van het Joegoslavische communisme, Kardelj, schreef: 'Het socialisme kan alleen voortkomen uit het initiatief van de miljoenen-massa's, waarbij de proletarische partij een juiste leidende rol behoort te vervullen. Daarom kan de ontwikkeling van het socialisme geen andere weg gaan dan de weg van de voortdurende verdieping van de socialistische democratie in de zin van een steeds groter zelfbestuur van de volksmassa's, in de zin dat zij steeds meer bij het werk van de staatsmachinerie worden betrokken, van het laagste tot het hoogste orgaan, in de zin van een steeds grotere deelneming aan het directe bestuur van ieder afzonderlijk bedrijf en instelling.'

In het boek dat Marius Broekmeyer samen met Igor Cornelissen heeft geschreven over *Arbeidersraad of Ondernemersstaat* (1969) heeft de eerstgenoemde auteur de ontwikkeling van het systeem, de opgetreden moeilijkheden (o.a. door belangentegenstellingen, gebrek aan activiteit van de basis, fouten in de berekeningen en dergelijke) maar ook de vele hoopgevende aspecten geschetst. Hij onderscheidt drie soorten van partners: de vakbonden die de algemene belangen der arbeidersklasse vertegenwoordigen; de gemeenten, de deelrepublieken en de landelijke federatie die de politieke eenheid in haar verscheidene fasen bewaren moeten; en ondernemingen, al of niet in bedrijfstakken verenigd. Zij 'pogen in een proces van maatschappelijke overeenkomsten en afspraken tot de zo noodzakelijke maatschappelijke integratie te komen. De vakbonden hopen dat door deze nog vrij nieuwe ontwikkeling het staatsingrijpen verder kan worden verminderd, de nodige coördinatie en samenwerking kan plaats vinden en – derde verwachting – het arbeidersbestuur op een hogere trap gebracht zal worden, zodat het zal komen tot een integraal arbeidersbestuur, niet alleen de individuele onderneming omspannend, maar de gehele maatschappij doortrekkend.'

Het is broodnodig dat in dit systeem de producenten zich niet alleen om het eigen bedrijf, maar om de ganse gemeenschap bekommeren. Over het technische beheer, zoals dit in 1958 in beginsel is doorgevoerd, schrijft Broekmeyer: 'Van het totale ondernemingsinkomen worden afgetrokken de materiële produktiekos-

ten, de afschrijving, enkele vaste afdrachten als aflossingen van leningen, contributies, pacht en rente van vast en variabel kapitaal. Vervolgens wordt de omzetbelasting geheven en het restant wordt dan genoemd "inkomen". Van dit inkomen wordt een deel door de federale wetgevers afgenomen voor de investeringsfondsen van republieken, districten en gemeenten. Wat dan overblijft heet "zuiver inkomen" en dit wordt door de arbeidersraad verdeeld over bruto persoonlijke inkomens enerzijds, en fondsen van de onderneming anderzijds. Daarmee hadden de arbeidersraden eindelijk het recht verworven zelf de lonen vast te stellen. Van hun inzicht en voorzichtigheid hing het voortaan af te zorgen voor een redelijke verhouding tussen de onmiddellijke belangen van de arbeiders (loon) en de belangen op langere termijn van de onderneming (voortbestaan, groei).¹ Het zal echter ook duidelijk zijn dat de hoogte van de omzetbelasting en van de bijdragen in investeringsfondsen van grote betekenis voor elk bedrijf is, en dus een sociale aangelegenheid waarbij ieder is betrokken. De aandacht voor de openbare zaak wordt voor ieder een verplichting. Maar hij beschikt ook over de middelen om via de collectiviteiten, waartoe hij behoort, invloed uit te oefenen op de besluitvorming.

Tenslotte is het nuttig aandacht te schenken aan het systeem dat de Spaanse anarcho-syndicalisten in 1936 hebben ingevoerd in antwoord op de rebellie van de fascistische generaals. Zij hadden de meeste aanhang gevonden in het feodale Andalusië en het ge-industrialiseerde Catalonië. Zij hadden zich steeds beijverd de emancipatie der leken en de volksopvoeding te bevorderen, en niet alleen de lonen te doen verhogen maar de gehele sociale situatie grondig te hervormen. Daarbij stonden zij afwijzend en ongelovig tegenover het parlement en hadden zij hun aanhangers getraind in de directe actie: stakingen, bezettingen van grond en bedrijven, sabotage en burgerlijke ongehoorzaamheid. Tijdens de burgeroorlog hebben zij uit solidariteit met de andere antifascisten deelgenomen aan autoritaire organen (regeringen, officiële legers, politiediensten enz.) om een eenheidsfront tegen Franco te behouden en in de hoop dat na de overwinning van de republiek daarin een vrijheidlievend socialisme ontwikkeld zou kunnen worden. De doorgevoerde experimenten gingen dus evenmin als in Joegoslavië buiten de staat om en waren een compromis tussen een volkomen radensysteem en het staatsgezag. In zeer ongunstige omstandigheden en met een opgedrongen 'oorlogseconomie' hebben de anarcho-syndicalisten geprobeerd – met name in Catalonië, omdat Asturië vrij gauw verloren ging – een vorm van zelfbeheer te verwezenlijken op basis van het socialisme, met als politieke kern de gemeente. In de steden werden hotels, waren-

huizen, fabrieken op grote schaal gesocialiseerd, de banken gesloten. In de nuttige ondernemingen werden arbeidersraden gevormd met bestuurscommissies, samengesteld uit vaklieden en technici.

Om te voorkomen dat de bedrijven zouden worden beschouwd als collectief particulier bezit, maakten zij deel uit van federaties, onderdelen van de CNT, de syndicalistische Nationale Confederatie van de Arbeid. Aangedrongen werd op de grootste zelftucht, arbeidzaamheid en soberheid. De Catalaanse 'generalitat', het autonome bestuur van het gewest, vaardigde wetten uit omtrent de beginselen van het economische zelfbeheer. Aldus ontstond 'van onder op' een situatie, niet ongelijk aan die welke na 1950 in Joegoslavië is ingevoerd. In het begin van de burgeroorlog werkte het systeem zeer doeltreffend. Er waren fabrieken van wapens, munitie, textiel, landbouwwerktuigen en levensmiddelen, alle belangrijk voor de strijd tegen het fascisme, waarin de arbeiders vrijwillig 56 uur per week actief waren. In mei 1937 kregen de partijcommunisten, rechtse socialisten en burgerlijke elementen zoveel invloed, dat zij er in slaagden aan de anarchisten en syndicalisten de controle te ontnemen over Catalonië, dat zijn zelfbestuur grotendeels verloor. De centrale regering en het opperbevel van de strijdkrachten plaatsten in augustus 1938 ook de fabrieken onder militair toezicht. De geestdrift en produktiviteit daalden toen. Toch bleef de collectivisatie op libertaire grondslag een der meest positieve verworvenheden van de beperkte en kortstondige sociale revolutie.

In de dorpen werd de gemeente beschouwd als de kern der samenleving. Zij werd geleid door een raad, die de politieke 'kleur' van het dorp weerspiegelde. Er werden veel algemene vergaderingen gehouden. Voorzover er grootgrondbezit bestond, werd de helft daarvan tot grond van de gemeenschap verklaard, de andere helft werd toegewezen aan arme boeren. De bodem werd echter niemands particuliere eigendom: eigenares van alle akkers, weiden en wouden werd de gemeente, ook wanneer grond in beheer van zelfstandige landbouwers bleef. Pachten werden natuurlijk niet meer betaald en de verplichte belastingen aan de gemeente mochten als regel niet meer bedragen dan de helft van de vroegere pachtsummen. Onderwijs, ziekenzorg, wegenbouw, openbare diensten, zorg voor ouden van dagen, de distributie enz., behoorden tot de taken van de commune. De produktie geschiedde op coöperatieve of op collectieve grondslag. Aldus werd in barre tijden de gemeente tot een soort autonome Welfare State.

In Andalusië had het agrarische libertaire communisme utopische trekken. Het geld werd er afgeschafft, alle eigendom voor onwettig verklaard, produktie en distributie werden geregeld als in een grote familie. Grote landgoederen bleven intact, maar

pachters en arbeiders hadden het beheer overgenomen. Een deel van de gewassen en produkten werd bestemd voor de steden en de soldaten aan het front. Maar de korte duur van dit experiment liet niet toe er conclusies uit te trekken.

Het ideaal der radendemocratie bleek zo levend te zijn gebleven, dat het bij de onlusten en massale stakingen in Frankrijk (in mei 1968) werd gepropageerd door anarchisten, syndicalisten en 'anti-autoritaire marxisten', zij het in verschillende vormen. De studentenleider Cohn-Bendit schreef toen zijn boek *Le gauchisme remède à la maladie sénile du communisme*. En daarin citeerde hij artikelen uit de eerste nummers van de Russische Kommunist van 1918, afwijkend van de autoritaire meningen van Lenin, Trotski en Stalin. 'Wij zijn voor de opbouw van een socialistische samenleving door de creativiteit der werkers zelf, en niet door oekazes van leiders van ondernemingen... Als uitgangspunt hebben wij ons vertrouwen in het klasse-instinct en het initiatief en de werkzaamheid der proletarische klasse... Het socialisme en de socialistische organisatie moeten door de werkers zelf worden ingevoerd, of ze zullen helemaal niet worden verwezenlijkt. In hun plaats zal er iets anders te voorschijn treden: het staatskapitalisme.' Zonder vrijheid en sociale verantwoordelijkheid der leden van de gemeenschap kan zelfs een samenleving, die de produktiemiddelen nationaliseert maar een autoritaire structuur behoudt, niet socialistisch worden genoemd.

Medezeggenschap

De verwerkelijking van de radengedachte vereist een sociale omwenteling, waardoor de produktiemiddelen worden gesocialiseerd. In het ontwikkelde kapitalisme echter is 'de ideologie van de heersende klasse de heersende ideologie' gebleven, dat wil zeggen dat de massa geleidelijk verburgerlijkt is. Dit was mogelijk door de vruchtbaarheid van een technologisch proces, waardoor verbruiksgoederen in massa konden worden voortgebracht. Allerlei sociale verlangens werden min of meer bevredigd: verkorting van de arbeidstijd, verhoging van de koopkracht, bestaanszekerheid ook bij werkloosheid en ouderdom, kortom een Welfare State, die door haar liberale ontwerpers niet bepaald bedoeld is als een 'welvaartsstaat', maar wel als een 'verzorgingsstaat'. Om de produktiemogelijkheden te vergroten werden zelfs nieuwe behoeften geschapen, waarvan de consumenten zodanig afhankelijk werden, dat zij ook *psychisch en geestelijk* gebonden werden aan het regime, dat de bevrediging van zulke begeerten in uitzicht stelde. Terwijl de woningbouw ten achter bleef, de mogelijkheid

tot rust en ontspanning verminderde, de luchtvervuiling als een sluipend gif om zich heen greep, de speelruimten beperkt werden en de nervositeit moest toenemen (tot aan de neurose der niet-aangepaste beschavingsprodukten, die mensen heten), werden de burgers steeds meer afhankelijk van behoeften, die van boven af waren aangekweekt en suggestief werkten als 'stille verleidsters'.

De particuliere eigendom van televisietoestellen en personen-auto's, van dure woninginterieurs en velerlei technische apparaten schiep binnen beperkte ruimten behoudende cellen in een versplinterde samenleving, waarin de solidariteit afnam naar mate de welvaart steeg. Het 'particularisme' leidde nochtans niet tot individualisme: daarvoor was de werking van de communicatiemiddelen en de massaproductie te zeer egaliserend, de civilisatie te eenvormig. Kwamen de individuen in massa's bijeen, dan werkte de wet van de collectieve psychologie, die inhoudt dat de menigte niet bestaat uit een som der individuele kwaliteiten, maar uit het gemiddelde daarvan. Een nieuw 'lichaam' ontstond, sterk suggestibel, met een overwicht der arationele en emotionele factoren en met behoefte aan de mythe, verzinnebeeld in 'helden'. De politiek, de sport, het pop-vermaak, film en televisie concentreerden gevoelens en gedachten op blikvangende en hypnotiserende leiders. Wat dit aangaat verrichtte Sigmund Freud pionierswerk door het analyseren van reeds door anderen geconstateerde, maar niet altijd begrepen verschijnselen. Uit zijn *Massenpsychologie und Ich-Analyse* (1923) bleek dat de leden van een massa, van elkaar vervreemd, elkaar slechts vonden in de aanbidding van eenzelfde 'vader' of eenzelfde mythe, een gezaghebbend 'Über-Ich', een door de samenleving geijkt gedragspatroon.

In zulk een samenleving ontbrak echter het individuele zelfbewustzijn, dat nodig zou zijn voor de opbouw van een democratie. In de plaats daarvan kwam – naast het particularistisch zoeken van lustgevoelens – de massale demonstratie om een groter aandeel te verwerven in de consumptiemogelijkheden. In werken van Herbert Marcuse als *One-Dimensional Man* (1964) is het verschijnsel van een samenleving zonder principiële oppositie, met de verslavende afhankelijkheid van het productieproces, met actuele voorbeelden geschilderd.

Niettemin is ook deze samenleving niet ontstaan zonder de strijd van onder op, namelijk om een groter aandeel te verwerven in het nationaal produkt, een strijd geleverd door arbeiders, kleine zelfstandigen en intellectuelen, allen afhankelijk van de verkoop van hun arbeid. In de liberale samenleving lag zulk een streven voor de hand, omdat zij opgebouwd was op het beginsel der concurrentie. Waarom zouden de werkers niet mededingen bij het verdelen van de vruchten der collectieve inspanningen? In de

zogezegd socialistische bewegingen na 1870 heeft het reformisme, namelijk het idealiseren der burgerlijke democratie, tenslotte overwogen. Ook in de Franse syndicalistische CGT drong het onstuitbaar door, zodra het produktiesysteem en de investeringen voldoende resultaten afwierpen, wat in de modernere Duitse industrieën reeds eerder het geval was geweest, zoals bij . . . Krupp! In het begin van deze eeuw nam in de Franse CGT het reformistische element zodanig toe, dat werd aangedrongen op het uitvaardigen door de burgerlijke staat van sociale wetten. Als tegenhanger van het radicale tijdschrift *Mouvement Socialiste* verscheen in 1905 onder leiding van Albert Thomas de *Revue Syndicaliste*. En toen in 1906 felle acties en stakingen leidden tot een bloedbad, werd de neiging sterker zich met de staat te verzoenen door hem te 'humaniseren'. Nadat in 1908 tot secretaris van de CGT de socialist Léon Jouhaux was gekozen, trad het syndicalisme in de sporen van het reformistische socialisme. Na de Eerste Wereldoorlog namen de communisten (grotendeels voortgekomen uit de sociaal-democratische beweging) de leiding over, maar ook zij hebben van de vakbonden nimmer een instrument willen maken van de sociale revolutie; veeleer een mantelorganisatie van hun partij.

Men kan ondanks alle kritiek van principiële aard niet ontkennen dat ook het reformisme uitging van een democratisch ideaal: een zo groot mogelijke gelijkstelling der burgers. In de praktijk bleef dit streven echter beperkt tot de consumptie, de verdeling van het nationale inkomen. Men liet aan de bourgeoisie (steeds meer vertegenwoordigd door technocraten) de eigendom der produktiemiddelen en droeg haar op, zoveel mogelijk te produceren. Met dit proces ging een enorme accumulatie van kapitaal en een toenemende concentratie van ondernemingen (verschijnselen, die reeds door Marx waren geconstateerd) samen, welke macht in handen bleef van de overheersende klassen, die weer in dienst stonden van het systeem. Dit systeem nu volgde zijn eigen ontwikkeling. Het leidde enerzijds tot een nieuwe vorm van feodalisme, tot het samenbundelen van macht in handen van beperkte kasten. Anderzijds en in overeenstemming daarmee werd het militarisme versterkt, dat de ontkenning is van elke democratie. Over de nauwe samenhang tussen industrie en bewapening, over de militair-industriële technologie, over de *Welfare State* die tegelijk een *Warfare State* is, zijn de publikaties overvloedig geweest. In elk geval liep de mogelijkheid van meer sociale democratie (herverdeling van het nationale produkt) parallel met de afnemning van de volksinvloed op het totale sociaal-politieke proces. Nieuwe 'elites' versterkten het autoritaire karakter der samenleving, maar zonder de massa's te verpauperen, integendeel

door een aantal van haar materiële en sensuele verlangens te bevredigen.

Verheugend is het dat deze tendensen verzet en kritiek wekten. In zekere zin gingen de loonstrijd en het zoeken van sociale zekerheden uit van de wens naar een grotere medezeggenschap. Voortgezet denken over die 'inspraak' moest echter leiden tot de eis, ook invloed uit te oefenen op de eigendomsverhoudingen en de gezaghebbende instanties. Aangezien in de Atlantische wereld de basis ontbrak voor een sociale revolutie moest zulk een streven beperkt blijven. De vele voorstellen omtrent medezeggenschap der vakbonden betroffen merendeels de bestaanszekerheid binnen een kapitalistisch bestel. In Nederland zijn de wettelijke bedrijfsorganisaties (waarvan de werking overigens gebrekkig is) organen van het bedrijf, teneinde daarvan de doeltreffende werking te verhogen en alle deelgenoten sterker aan de onderneming te binden. Ook de plannen inzake het verstrekken van aandelen in het kapitaal of in de winst bedoelen de positie van het bedrijf als zodanig vaster te verankeren.

De medezeggenschap zou echter pas een socialiserende factor kunnen worden, als de bedrijfsorganisaties de kiemen en kernen zouden kunnen zijn van een radenfederatie, die de gemeenschap zou vertegenwoordigen. Van reformisme zou ook dan sprake zijn, zolang de produktiemiddelen niet gesocialiseerd zijn. Maar opzet en bedoeling van zulk een inspraak, door secties van een radencongres, konden principieel uitdrukking geven aan de wens naar controle, uitgeoefend door alle werknemers. Op het ogenblik vormen de officiële organisaties van werknemers en werkgevers, onder leiding van de overkoepelende staat, in verscheidene landen een soort economisch parlement, zoals in Nederland de Sociaal-Economische Raad. Uitvoerend gezag heeft een dergelijk organisme niet, maar het bedoelt bij te dragen tot de arbeidsvrede binnen het bestaande systeem. Niet ontkend kan worden dat ook in dit geval een zekere medezeggenschap van werknemers tot uiting komt. Maar aan het systeem kan deze niets veranderen. Zou men echter in de bedrijven 'raden' vormen die zich konden beschouwen als organen van de meerderheid van het volk, van de werknemers of de samenleving, en zouden die hun macht aanwenden, dan werd een stap gedaan op weg naar controle der gemeenschap over de produktiemiddelen, een stap naar 'uitholling' van kapitalistische eigendomsverhoudingen. De voorstanders van zulk een 'revolutionair reformisme', geboren uit het voorlopige ongelooft aan een sociale omwenteling in de Atlantische wereld, beseffen dat de vorming van bedoelde 'raden' zou kunnen leiden tot een militaire staatsgreep of tot ingrijpen van de strijdkrachten ten bate van het feodaal-kapitalistische systeem. In de Verenigde

Staten is de invloed der officieren en de met hen verbonden industrieën verbluffend. In landen als Spanje, Portugal en Griekenland, en in talloze minderontwikkelde naties, ontstaat een autoritair kapitalisme onder de bescherming van de strijdkrachten. De democratisering daarvan zou dan ook noodzakelijk zijn, dat wil zeggen de vorming van 'soldatenraden', die – hoewel reformistisch van aard – de overgang zouden kunnen betekenen naar een volksmilitie. Natuurlijk is het mogelijk dat zulke 'raden' door de zuigkracht van de Welfare State ontkracht en door het systeem geannexeerd worden, met de term moet men dus uitermate voorzichtig zijn. Maar voorbeelden van buitenparlementaire en meer directe vormen van democratie zouden zij toch wel kunnen zijn.

In een maatschappij waarin de voorwaarden voor een grote sociale revolutie ontbreken, maar de democratie wel als ideaal wordt gehandhaafd, behoeft democratisering niet alleen betrekking te hebben op kiesrecht voor een tamelijk machteloos parlement en op een ruimer distributie van de vruchten der produktie. Zij kan leiden tot uitholling van de macht van het 'industriëel-militaire complex', naarmate het geloof aan het gezag van de bestaande maatschappelijke en politieke verhoudingen verder vermindert, en de bestaande cultuurcrisis het algemene onbehagen doet groeien.

Geweldloze guerrilla

Er dringen zich overigens ook andere vormen op van actie, ditmaal van meer persoonlijke aard. Zij gaan uit van de mogelijkheden om binnen het raam van deze samenleving door 'civiele ongehoorzaamheid' van velerlei aard zich te onttrekken aan haar macht. Men heeft de voorbeelden van zulk een protest na de Tweede Wereldoorlog veelvuldig zien toenemen. De wortelen van die weerstand gaan ver terug, tot het boeddhisme, het stoïcisme en het evangelische christendom. Daaruit heeft bijvoorbeeld Tolstoi inspiratie geput. Een humanistische rebel was de Amerikaan Henry David Thoreau, die zich enige tijd terugtrok in de wouden en daar onder de bekoring van de natuur en de eenzaamheid zijn ervaringen en gedachten heeft neergeschreven in zijn boek *Walden, or life in the woods* (1854) dat in ons land Frederik van Eeden zou inspireren tot het organiseren van een kolonie in het Gooi, die de naam Walden kreeg. Op basis van het beginsel der 'produktieve associatie' zou hier de nieuwe mens gevormd moeten worden, buiten het verderfelijke materialisme, het winstbejag, de concurrentie en de heerszucht die overwogen in de stad,

de handel en de industrie. Het meest bekend is Thoreau echter door een verhandeling over *De burgerlijke ongehoorzaamheid* (1848), die een beslissende invloed heeft gehad op Gandhi en Martin Luther King. Thoreau weigerde belasting te betalen voor de oorlog van de Verenigde Staten met Mexico en hij ijverde (ook door hulpverlening aan gevluchte slaven) voor de vrijheid der negers. Zijn geschrift begint met het citaat 'De beste regering is die, welke het minst regeert'. De overheid heeft volgens hem geen staand leger nodig, en hij inspireerde toen reeds tot dienstweigering. Het volk is soeverein en de regering mag slechts de macht uitoefenen, die het volk aan haar delegeert. Met een beroep op de onafhankelijkheidsverklaring van 1776 wordt gezegd 'dat alle mensen het recht hebben revolutie te maken'. Door slechts te stemmen laten de burgers na, zelf te handelen en staan zij de gezaghebbers toe hen te overheersen. 'Indien de staatsmachine van ons een instrument van onrecht jegens onze naaste wil maken, overtreedt dan de wet. Laat uw leven dan een tegenbeweging zijn die de machine stopzet.' Als de wet de slavernij eerbiedigt moeten wij die zelf afschaffen. 'Is de democratie, zoals wij haar nu kennen, de uiteindelijke regeringsvorm? Kan men geen nieuwe stap doen naar de erkenning en de bevestiging van de rechten van de mens? Er zal geen vrije staat zijn zolang hij aan de enkeling geen hogere en onafhankelijke macht toekent, waaruit macht en gezag voortvloeien van elke regering, die bereid moet zijn de enkeling te beschouwen als bron van haar bevoegdheden.'

De 'guerrilla' met de staat en de samenleving heeft er steeds toe geleid, dat opposanten emigreerden om in 'maagdelijke gebieden' alternatieve vormen van vrijheidlievend samenleven te organiseren. In Noord-Amerika ontwierp in de vorige eeuw Josiah Warren de grondslag voor enige kolonies, die hij *Utopia* noemde en *Modern Times*, waarin ieder door vrijwillige overeenkomsten deelnam aan het onderlinge contact en de gemeenschappelijke arbeid. 'In combinatie met andere individuen doen wij, wat we zelf en alleen niet kunnen doen. Zo ontstaat het gesprek en daardoor een eenheid van wil, die tot gemeenschappelijk geluk voert op basis van de individuele vrijheid.' De tijdelijkheid van de akkoorden en de beperktheid der afspraken maakten echter het duurzame leven in de kolonie moeilijk. Natuurlijk gold ook het huwelijk niet als een blijvend contract. Dat zou geen probleem zijn geweest, ware het niet dat - afgezien van onderlinge verwijten, jaloezie en driftmatige botsingen - de gemeenschapszorg voor de kinderen ook niet gewaarborgd kon worden. Niettemin is de begeerte, kolonies of communes te stichten, telkens weer naar voren gekomen.

Nadat Warren in 1874 was overleden, heeft Benjamin Tucker in 1893 zijn 'Fragmentarische uiteenzetting van filosofisch anarchisme' geschreven, waarin hij de volstrekte vrijheid van de mens centraal stelt, maar tevens betoogt dat die vrijheid van enkelingen slechts houdbaar is door het erkennen van de vrijheid van allen. De samenleving is derhalve even noodzakelijk als het individu. 'Wie de één verwoest zal onvermijdelijk de andere vernietigen,' en recht op vrijheid is dus afhankelijk van het nakomen van sociale verplichtingen; maar op basis van de federatie van autonome associaties, met ontkenning van een ons door vreemden opgelegd gezag. Aan het succes van gewapende opstanden gelooft Tucker niet, wel aan het resultaat van lijdelijk verzet, in het voetspoor van Thoreau.

Het behoeft nauwelijks betoog dat zulke denkbelden van de vorige eeuw ten grondslag zijn blijven liggen aan verscheidene vormen van communes. Men kan niet zeggen dat de vroegere kolonies bewezen zouden hebben, dat een 'alternatief samenleven' op nieuwe democratische bases voor man, vrouw en kinderen toen gemakkelijk of zelfs maar doorvoerbaar was. Niettemin herleeft deze gedachte telkens wanneer het formele gezag in staat, maatschappij, gezin, kerk, school enz. zijn prestige verliest, niet meer als onschendbaar wordt beschouwd. Natuurlijk blijven zulke communes randverschijnselen der maatschappij, waarvan zij de structuur niet kunnen wijzigen, hoewel deze structuur wel door de anti-autoritaire propaganda en het nonconformistische voorbeeld wordt ondermijnd. Men vergeet niet dat alle socialistische theorieën het huwelijk, het gezin en het particuliere huishouden hebben beschouwd als instrumenten van het kapitalisme, van patriarchale en autoritaire opvattingen. De gelijkheid van man en vrouw moest de mogelijkheid met zich brengen dat ook moeders haar eigen brood verdienden en niet afhankelijk waren van het inkomen van de man. Er moest een oplossing worden gezocht, waardoor de leden der familie buitenshuis hun voornaamste maaltijden konden nuttigen: in de fabriek, op kantoor, op school. Met name de school zou veranderd behoren te worden in een kindergemeenschap voor zuigelingen, peuters en kleuters, lagere en middelbare scholieren. Los van het huishoudelijke bedrijf moesten de verhoudingen tussen man en vrouw, tussen ouders en kinderen berusten op vrijheid en genegenheid. De ideeën omtrent het 'vrije huwelijk' (of desnoods 'vrije liefde') zijn sinds Fourier inherent geweest aan alle vormen van socialisme, of dit nu 'utopisch' of 'wetenschappelijk' heette. Wat de geschiedenis aangaat van de ontwikkeling dezer denkbelden raadplege men onder andere A. Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*, O. Rühle, *Liebe, Ehe, Familie*, en W. Reich, *Der Einbruch der Sexualmo-*

ral. Wat onze tijd aangaat, er is een verrassende veelheid van communes ontworpen: produktieve associaties, consumptie-eenheden, waaraan buitenshuis werkende leden hun financiële bijdrage leveren, kernen voor gemeenschappelijke maaltijden en kinderverzorging (een oplossing genoemd voor vrijgezellen, ongehuwde moeders, gescheiden vrouwen en weduwen) of eenvoudig een huishouden van tezamen wonende conventionele gezinnen. Inzake de seksuele verhoudingen kan men al evenveel variaties aantreffen: promiscuïteit, huwelijken met partnerruil, een soort federatie van monogame echtparen. In het algemeen is het ideaal der opvoeding anti-autoritair.

In *Het Kommuneboek* (Uitgeverij Bruna, 1970) zegt J. van Ussel: 'De liefde in het Westen is diepgaand beïnvloed door de onverbiddelijke concurrentie, de agressie, de corruptie. Men kan niet terzelfder tijd met de ellebogen werken, de anderen voorbij en omver stoten, én met de handen strelen, liefdevol zijn, open staan en begrip hebben. Men kan niet vriendelijk kijken en op zijn hoede zijn. Dat onze maatschappij gebaseerd is op waarden die elk samenleven in een groep moeilijk of onmogelijk maken, is niet alleen een "strijdkreet van linkse jongens". De maatschappelijke waarden werken ook door in het seksuele gedrag. Terwijl verschillende communes aanvankelijk startten met een collectief ideaal, ook ten aanzien van het seksuele, wordt tegenwoordig steeds meer de seksuele exclusiviteit aanvaard. Stabiele relaties ontstaan als vanzelf.' En de schrijver citeert ook nog uit Sextant, oktober 1969: 'Men moet beseffen dat als men gedurende een langere periode met een groep mensen zeer nauw samengeleefd heeft, er van hen geen nieuwe en fascinerende seksuele aantrekkingskracht meer uitgaat. Wat dat betreft kan men er rustig van uitgaan dat de seksuele relaties zich vrij snel zullen stabiliseren' . . . 'Anderzijds zal de grote variëteit aan vrienden en kennissen die in een commune over de vloer komt aan ieder van de leden van de commune een vrij grote selectiemogelijkheid bieden aan seksuele partners. Op de lange duur zal waarschijnlijk blijken dat dit een praktische oplossing is voor een van de dringendste problemen in het conventionele huwelijk. En het kan bovendien betekenen dat alle deelnemers een veel bevredigender en ook rustiger seksueel leven hebben dan anders het geval zou zijn geweest.' De mogelijkheid van pluriform contact is echter ook weer een geruststellende factor: 'De stabiliteit en de geborgenheid van je thuis in een commune hangt niet van één enkele persoon af. En vandaar dat de erotische avonturen van je partner ook geen bedreiging vormen voor je persoonlijke bestaanszekerheid.'

Van grote betekenis wordt vaak ook de seksualiteit beschouwd in de opvoeding. In het geschrift van een werkgroep over *Anti-*

autoritaire en socialistische opvoeding (Uitgave Sun, 1970) wordt het volgende betoogd: 'Anti-autoritaire, socialistische opvoeding is gebaseerd op een verregaande vrije bevrediging van de behoeften van het kind. Hierdoor kunnen de mogelijkheden geschapen worden waardoor het tot zelfregulatie kan komen, zodat het autonoom beslissingen kan nemen. De ruimte waarin het kind zich ontwikkelt moet een zo groot mogelijke vrije exploratie toelaten, en dus niet alleen op de ouders afgestemd zijn. Als veel mensen in een kleine ruimte wonen, is een consequente anti-autoritaire, socialistische opvoeding thuis onmogelijk. De vrijheid van de kinderen gaat dan ten koste van die der ouders. Een collectieve opvoeding, die zich grotendeels buiten het gezin afspeelt in een ruimte die op kinderen berekend is, is dan noodzakelijk. Een collectieve opvoeding geeft de kinderen ook de mogelijkheid om zich met andere kinderen te identificeren, in plaats van met ouders. Uit experimenten met anti-autoritaire opvoeding is gebleken dat kinderen bijvoorbeeld geen doktertje of onderwijzer spelen, omdat ze geen behoefte hebben zich met autoriteit te identificeren. Een vrije bevrediging van behoeften betekent ook dat jeugdseksualiteit niet mag worden onderdrukt. De kinderen moet de mogelijkheid gegeven worden een niet-dwangmatige vorm van seksualiteit te ontwikkelen. Seksualiteit moet niet meer uitsluitend eng-genitaal gehanteerd worden (sex = geslachtsgemeenschap = orgasme). Naast de lustfunctie heeft ze ook een functie voor de communicatie: de seksualiteit speelt in alle relaties een rol. De absolute scheiding: partner-vriend-kennis, en: heteroseksualiteit-homoseksualiteit, zullen beide minder voorkomen.'

Hoewel inderdaad een revolutie in de maatschappelijke waarden en normen ook het liefdeleven zal reorganiseren, hoede men zich voor de opvatting, dat vrijheid in de seksualiteit op zichzelf een sociaal-omwentelende factor zou zijn. Als zij zuivere ongebondenheid en willekeur wordt, kan ze evengoed aantrekkelijk zijn voor fascisten en sadisten. Een streven naar vermeerdering der lustgevoelens alleen, kan zeer wel binnen de consumptie-maatschappij en de kapitalistische eigendomsverhoudingen vallen. Evenmin is de vorming van een commune een bewijs van sociaal-revolutionaire gezindheid: zij kan ook een vlucht zijn. In de *Groene van Kerstmis 1970* schreef R.R. Koopmans over de mogelijkheid dat het 'tehuis' geïsoleerd en asociaal kan worden: 'Nee, het zich terugtrekken in zogenaamde communes of in dromen over een alternatieve samenleving kan geen soelaas bieden. Er is op deze aardbol, in dit land, in deze stad, geen plaats voor een alternatieve samenleving: er is slechts plaats voor één samenleving. Er zit niets anders op dan ons bewust te worden van de structuur van de huidige ellende, anderen deelgenoot te maken

van dit bewustzijn, en samen te zoeken naar oplossingen. En dit dient te gebeuren met name op de *arbeidsplaats* zelf. Die samenwerking staat of valt echter met de mogelijkheid veel bredere lagen van de bevolking te activeren.' En de auteur citeert een verklaring van Rob Stolk over een woningactie in de Kinkerbuurt in Amsterdam, waarin deze woorden voorkomen: 'De mensen moeten zelf de macht grijpen over eigen leven en eigen huis ... Wat moet gebeuren is het uitschakelen van de eigenaars. De meeste mensen kunnen hun huizen zelf wel opknappen; de buurt kan dat organiseren ... Mensen moeten maar één macht hebben: de macht om zichzelf en hun omgeving te bepalen.'

In zulk een geval heeft het collectieve werk principiële betekenis, ook al doet het de maatschappij nog niet onmiddellijk op haar grondvesten schudden.

De Kabouters

In dit verband verdient de actie van de zogenaamde Kabouters voor 'een alternatieve maatschappij' toch ernstig de aandacht. Op deelgebieden (strijd tegen vervuiling van stad en atmosfeer, voor het naasten van woonruimte, voor solidaire hulp aan bejaarden, het inrichten van kinderspeelplaatsen enz.) is er vrijwillige collectieve en sociale arbeid verricht op buitenparlementaire basis. Omdat als cellen der maatschappij zowel *de raden* als de gemeentelijke *commune* worden beschouwd, hebben de Kabouters (opvolgers van de provo's) deelgenomen aan de gemeenteraadsverkiezingen. Fondsen, materiële middelen en personeel van de gemeenten zouden eventueel aangewend kunnen worden om hervormingen door te voeren. In zijn geschrift over de moraal van het wederkerige dienstbetoon van de anarchist Peter Kropotkin, *De boodschap van een wijze kabouter*, (1969) heeft Roel van Duyn betoogd dat de creativiteit moet samengaan met solidariteit, beide in vrijheid ontwikkeld. 'Voor samenwerking *binnen* de naties is afschaffing van de centrale dwangapparaten noodzakelijk. Het organiserende werk moet verricht worden door samenwerkende regionale raden, direct gekozen door de plaatselijke bevolking. Zij moeten de economie beheren in overleg met raden van vertegenwoordigers van fabrieken en consumentenorganisaties. Universiteits- en schoolraden organiseren het onderwijs. De openbare orde wordt, voor zover dat nodig is, gegarandeerd door plaatselijke ordediensten, die regelmatig vervangen worden en strikt verantwoording schuldig zijn aan lokale bevolkingsraden, evenals de rechterlijke macht die zichzelf in de eerste plaats als een genezer van sociale ziekteverschijnselen moet

zien en dus voornamelijk uit sociaal-psychologen, sociaal-psychiaters, criminologen en andere sociale werkers moet bestaan.' Tussen de naties, 'die dan eigenlijk geen staten in de oude zin zijn, maar nationale spinnewebben van gekozen en regelmatig opnieuw te kiezen raden', moet de samenwerking tot één wereldomvattend netwerk worden, een internationale 'wereldraad'. En de schrijver citeert Marcuse, die eens geschreven heeft: 'Vrijheid is alleen mogelijk als realisatie van datgene wat tegenwoordig nog utopie wordt genoemd.'

In een ander werk over 'Oranjevrijstaat', de alternatieve gemeenschap waarvan Roel van Duyn zich de ambassadeur noemt (*Schuldbekentenis van een ambassadeur*, 1970) wordt bepleit dat de wethouders slechts wilsuitvoerders van de gemeenteraad zullen zijn en dat (in de plaats van een burgemeester) als voorzitter van de raad een raadslid zal worden gekozen, die een beperkte tijd in functie blijft, als medebeheerder van zaken, niet als gezaghebber over personen. Aan de bevolking moet de macht worden overgedragen om – door middel van wijkraden en fabrieksraden – direct te beslissen over de eigen woon- en werkomgeving. 'Daar moet de democratie werkelijke inhoud worden gegeven. De eerste taak van de nieuwe gemeenteraad is de oprichting van deze raden te stimuleren. Alleen op deze manier kan het volk werkelijke politieke verantwoordelijkheid krijgen, alleen zo kunnen de politici van hun autoritaire functies en de daarbij horende schuldgevoelens verlost worden.' Het samengaan van parlementaire en buitenparlementaire actie wordt gemotiveerd met revolutionaire motieven. 'Met de linkerhand bouwen de Kabouters hun alternatieve vrijstaat met een alternatieve economie op... Met de rechterhand vallen de Kabouters de bestaande orde in zijn kern aan: in de bedrijven, kantoren, de scholen en het parlementaire systeem. Daar moedigen de Kabouters overal de mensen aan tot zelfbestuur over te gaan en hun bazen en burgemeesters van zich af te schudden.'

Natuurlijk geeft de historie genoeg voorbeelden van het degenereren van parlementaire acties tot burgerlijk-democratisch reformisme. Men kan ook twijfel koesteren over de mogelijkheden om het bedoelde alternatieve sociale werk als hefboom te gebruiken voor een sociale revolutie. Alles hangt tenslotte af van de vraag, hoe en of men grotere massa's kan wekken en opwekken tot het veroveren van een meer wezenlijke democratie. Maar de voorbeelden die de Kabouters hebben gegeven en de argumenten welke zij voor de radendemocratie hebben aangevoerd, hebben de aandacht getrokken door hun inspirerende betekenis. In een niet-revolutionaire situatie zijn theoretisch en praktisch vrijheidlievende wijzigingen van het autoritaire maatschappelijke patroon

aan de orde gesteld. En op welke wijze had men dit in de gegeven omstandigheden doeltreffender kunnen doen?

Binnen het raam van de huidige conservatieve democratie en onder de druk van boven het volk staande en daarvan vervreemde machten, beheersen de mensen hun lot niet, noch cultureel, noch economisch, noch politiek. Er zijn andere vormen van samenleven denkbaar en mogelijk, waarin het woord vrijheid een wezenlijker inhoud kan hebben. In een maatschappij, die bedreigd wordt door militaire dictaturen en door de atoomdood, is men verplicht zich van zulke alternatieven rekenschap te geven.

Het democratische systeem zoals wij dat in Nederland hebben, wordt door de meeste politici beschouwd als het alleenzalmakende systeem en elke afwijking daarvan wordt vaak als 'ondemocratisch' afgewezen. Toch is er een duidelijk zichtbare crisis in dit systeem en nieuwe parlementariërs komen met voorstellen voor veranderingen, die als zeer radicaal worden voorgesteld, een districtenstelsel en een gekozen minister-president bijvoorbeeld. De vier schrijvers van het boek 'Kiezen zonder keuze' zoeken de kwalen van ons democratisch stelsel veel dieper en hun remedies zijn dan ook veel ingrijpender. Zij komen tot de conclusie dat de democratie niet kan functioneren zolang de macht in de samenleving niet werkelijk ligt bij degenen die tot kiezen geroepen worden. En die macht ligt nu in feite in de bedrijven bij een steeds kleiner aantal topfunctionarissen van wereldconcerns, in de legers bij internationale bewapeningsdeskundigen, in de nationale staten bij een klein aantal beroepspolitici en ambtenaren. Die macht ligt in elk geval niet bij degenen die moeten werken in de bedrijven, die moeten leven in de nationale staten en die beschermd moeten worden door de legers. Het kiezen van volksvertegenwoordigers, die niet regeren kunnen in onze democratie, is op deze wijze een schijnmanoeuvre geworden, en dus een zoethoudertje.

Onder redactie van Jan Rogier, redacteur van Vrij Nederland, is een boek samengesteld waarin een aantal facetten van onze ondemocratische samenleving worden blootgelegd. De historische groei van het parlementaire stelsel bespreekt Jan Rogier. De relatie tussen democratie en cultuur behandelt de analytische filosoof drs. S. J. Doorman, directeur van de VPRO. Hoe ondemocratisch het bedrijfsleven in elkaar zit analyseert de econoom drs. P. E. de Hen, redacteur van Vrij Nederland. En de bekende journalist en politiek commentator dr. A. L. Constandse geeft een aantal voorbeelden van alternatieve vormen van democratie.